

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

ФІЛОСОФІЯ

Частина 1 Історія світової та української філософії

Навчально-методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

У 2 частинах

Для студентів усіх спеціальностей всіх форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2009

УДК 1(073)

Ф56

Рекомендовано до видання методичною радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 4 від 05.12.2008.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, протокол № 4 від 08.10.2008.

Укладач
кандидат філософських наук, доцент
О.П. Бойко

Рецензенти:
доктор філософських наук, професор
Сумського державного університету
В.М. Вандишев;
доктор філософських наук, професор
І.П. Мозговий

Відповідальний за випуск
кандидат філософських наук, доцент
А.О. Васюріна

Ф56 **Філософія.** Ч. 1. Історія світової та української філософії [Текст] : навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни : у 2 ч. / [уклад. О. П. Бойко] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. – 112 с.

Посібник підготовлений з урахуванням вимог Болонської декларації, відповідно до нової освітньо-професійної програми підготовки бакалавра. Метою видання є формування філософського світогляду, теоретичних і практичних навичок, які необхідні майбутньому фахівцю. Посібник містить типову навчальну програму курсу “Філософія”, комплекс навчально-методичного забезпечення до кожної теми курсу (плани занять та методичні рекомендації щодо їх підготовки, список додаткової та основної літератури, короткий термінологічний словник, питання для самостійного вивчення, теми рефератів, доповідей та повідомлень, контрольні питання для самоперевірки, проблемні питання та питання для дискусій, тестові завдання), додатковий матеріал (питання для підготовки студентів до іспиту).

Призначений для студентів усіх спеціальностей всіх форм навчання.

УДК 1(073)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2009

ЗМІСТ

<u>ВСТУП</u>	4
<u>ТИПОВА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ</u>	6
<u>НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ</u>	19
<u>ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Вступ до філософії</u>	19
<u>Тема 1. Філософія як форма духовного освоєння світу</u>	19
<u>ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. Основні етапи та течії в історії</u> <u>філософської думки</u>	30
<u>Тема 2. Філософія Стародавнього світу</u>	30
<u>Тема 3. Західноєвропейська середньовічна філософія</u> <u>та філософія доби Відродження</u>	46
<u>Тема 4. Європейська класична філософія Нового часу</u> <u>та епохи Просвітництва (XVII-XVIII ст.)</u>	57
<u>Тема 5. Особливості та значення</u> <u>німецької класичної філософії</u>	67
<u>Тема 6. Сучасна філософська думка</u>	78
<u>Тема 7. Становлення та розвиток філософської думки</u> <u>в Україні</u>	93
<u>СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ</u>	108
<u>ДОДАТКИ</u>	113

ВСТУП

Для людської цивілізації завжди були і будуть актуальними проблеми, пов'язані зі світоглядною орієнтацією людини, з осмисленням нею свого місця і ролі в суспільстві, а також з відповідальністю за власні вчинки, за правильний вибір форм та напрямків власної діяльності, необхідністю пошуку і швидкого знаходження рішень. І тут чи найголовніша роль належить філософії.

У сучасних умовах світоглядні уявлення і переконання молоді формуються у контексті переоцінки нашого історичного минулого, утвердження плюралізму, розмаїття думок, поглядів на різні аспекти суспільного життя. Щоб не блукати у лабіринтах нових суспільних процесів, правильно зорієнтуватись, збагнути смисл свого існування, людині, особливо молодій, потрібна духовна вісь, якою є філософський світогляд.

Сучасна філософія є узагальненою філософською думкою людства, що ґрунтується на теоретичних надбаннях, здобутих у лоні кожної національної філософії. Ідейною основою сучасної філософії є загальнолюдські пріоритети та цінності. Тому вивчення філософії є однією з головних передумов входження кожної молодої людини у загальнокультурний світовий контекст.

Навчально-методичний посібник є спробою спрямувати діяльність студента на самостійний пошук істини, на наполегливу і вдумливу працю з осмисленням реалістичної картини як зовнішнього, так і внутрішнього світу. Питання семінарських занять та завдання для самостійної роботи спрямовують студентів на глибокі філософські роздуми.

Посібник містить також розділи, пов'язані з філософською рефлексією деяких конкретних наук, що дає можливість визначити роль філософії як методології, зокрема показати її взаємозв'язок з іншими науками, насамперед з економікою.

Мета курсу: ознайомити студентів з основними досягненнями історії світової та вітчизняної філософської думки; розкрити сутність основних напрямків та проблем в історії філософії, їх еволюцію та значення.

Посібник з курсу філософії покликаний забезпечити високу світоглядну й методологічну підготовку студентів, сформувати їх філософську культуру як теоретичне підґрунтя університетського рівня підготовки спеціалістів та актуалізувати національну самосвідомість майбутньої суспільної еліти. Курс спрямований на

розвиток загальної ерудиції та філософської культури мислення, збагачення історичної пам'яті.

Після вивчення курсу студенти повинні

знати:

- основні теорії світової історії філософії;
- основні риси та напрямки вітчизняної історії філософії;
- найбільш важливі персоналії філософії;
- зміст основних першоджерел філософії;
- сучасні підходи до вирішення класичних філософських проблем;

вміти:

- читати та аналізувати філософську спадщину, визначати основні напрямки історико-філософського процесу (додаток Д);
- орієнтуватися в основних філософських течіях;
- підготувати реферат і виступити з ним перед аудиторією (додаток Г);
- аналізувати на основі філософського світогляду факти та явища, що відбуваються в суспільстві, вести діалог, полеміку чи дискусію з приводу загальних засад життєдіяльності людини;
- аналізувати свою професійну діяльність та її результати в контексті філософського бачення світу;
- аналізувати сучасні економічні події, виходячи з філософських засад;
- розв'язувати тестові завдання (додатки Б, В).

ТИПОВА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ “ФІЛОСОФІЯ”

Змістовий модуль 1. ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

Тема 1. Філософія як форма духовного освоєння світу

Змістовий модуль 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ТЕЧІЇ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Тема 2. Філософські ідеї Стародавнього світу

Тема 3. Західноєвропейська середньовічна філософія та
філософія доби Відродження

Тема 4. Європейська філософія Нового часу та епохи Просвітництва

Тема 5. Особливості та значення німецької класичної філософії

Тема 6. Сучасна філософська думка

Тема 7. Становлення та розвиток філософської думки в Україні

Змістовий модуль 3. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ (ОНТОЛОГІЯ. ГНОСЕОЛОГІЯ. ДІАЛЕКТИКА. АНТРОПОЛОГІЯ)

Тема 8. Філософська онтологія. Проблема буття

Тема 9. Проблеми свідомості у філософії

Тема 10. Філософське вчення про розвиток

Тема 11. Теорія пізнання

Тема 12. Філософська антропологія

Змістовий модуль 4. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Тема 13. Суспільство як об’єкт філософського осмислення

Тема 14. Філософські проблеми економіки

Тема 15. Духовна життєдіяльність суспільства

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ФІЛОСОФІЯ”

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

Тема 1. Філософія як форма духовного освоєння світу

Джерела й причини виникнення філософії. Філософія – любов людини до знань, мудрості, істини. Розмаїтість уявлень про мудрість як “життя в істині”. Взаємозв’язок філософії з наукою. Специфіка філософського знання.

Об’єкт і предмет філософії. Філософія як наука про буття, природу, суспільство, мислення, пізнання, людину (відносини “людина – світ”). Філософія – квінтесенція духовної культури людини. Філософія як

“історична епоха, схоплена думкою” (Гегель). Основні етапи та періоди у розвитку філософії.

Філософія та світогляд. Світогляд як форма самоусвідомлення людини. Сутність і структура світогляду. Світогляд та світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння. Історичні типи світогляду: міф, релігія, науковий та філософський світогляди. Особливості та функції міфу. Суспільно-історична природа релігії, її соціальна й гносеологічна функції. Ідея Бога. Взаємозв'язок і розвиток міфології, релігії й філософії. Зародження філософської думки. Філософія як розгляд світоглядних проблем засобами раціонального мислення.

Основний зміст філософських питань. Специфіка філософського усвідомлення світу. Основні теми філософських роздумів: людина й світ, сутність і зміст людського існування. Головні напрями у філософській думці.

Філософія та культура. Основні функції філософії: світоглядна, пізнавальна, методологічна, соціально-практична, аксіологічна тощо. Соціальна спрямованість філософського знання. Сутність загальнолюдських цінностей у філософії. Людина як найвища цінність. Філософське обґрунтування гуманізму. Взаємозв'язок філософії й ідеології, філософії та політики. Філософія демократизму й диктатури. Місце та роль філософії в сучасному соціокультурному просторі.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ТЕЧІЇ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Тема 2. Філософія Стародавнього світу

Зародження філософської думки у країнах Стародавнього світу. Формування основних парадигм осмислення людини та світу. Філософія Стародавнього Сходу. Давньоіндійська філософія: Веди, Упанішади, філософія локаяти (чарваки), джайнізму, буддизму, міманси, веданти. Філософські школи у Стародавньому Китаї: конфуціанство як етико-політичне й релігійно-ідеалістичне вчення, даосизм (Лаоцзи). Проблема людини у філософії та культурі Стародавнього Сходу.

Антична філософія. Космоцентричний характер давньогрецької філософії. Мілетська школа, Піфагор, натурфілософія Геракліта. Становлення античної діалектики. Філософія та метод Сократа. Вчення Платона про “світ ідей” та “світ речей”, пізнання, суспільство й державу. Вчення Аристотеля про форму та матерію (душу й тіло), про державу та суспільство. Антропоцентризм грецької культури. Софісти. Аристотель як систематизатор античної філософії. Філософія Давнього Риму. Виникнення й розвиток нових шкіл: стоїцизму, епікуреїзму, скептицизму, неоплатонізму. Атомістична філософія

Левкіппа й Демокрита, погляди Епікура, Тита Лукреція Кара. Загальні риси філософії Стародавнього світу.

Тема 3. Західноєвропейська середньовічна філософія та філософія доби Відродження

Філософія Середньовіччя (Тертулліан, Августин, Тома Аквінський, П. Абеляр, Д. Скотт). Середньовічна філософія як синтез двох традицій: християнської відвертості й античної рефлексії. Августин Блаженний та його вчення про природу й людину як творіння Бога. Проблема душі й тіла, розуму та свободи волі. Апологетика, примат віри. Патристика. Віра й розуміння у творах отців церкви. Зародження й розквіт схоластики. Томізм і проблема гармонії віри й розуму. Суперечка про природу універсалій між “реалізмом” (А. Кентерберійський) та “номіналізмом” (В. Оккам). Вчення Т. Аквінського про буття, душу, людину, світ, свідомість і віру, сутність та існування. Теоцентризм. Номіналізм та його критика томізму як учення про пріоритет волі над розумом. Специфіка середньовічної схоластики. Розвиток філософії у Візантії. Середньовічна філософія мусульманського Сходу. Особливості західноєвропейської та східноєвропейської теософії.

Філософія епохи Відродження (М. Кузанський, Дж. Бруно, М. Монтень), характерні риси культури Ренесансу та їх відображення у філософській думці. Антропоцентричний, гуманістичний характер філософії епохи Відродження. Натурфілософія Відродження, пантеїзм, повернення до первісного розуміння сутності діалектики. Геліоцентризм та вчення про нескінченність Всесвіту (М. Кузанський, М. Копернік, Дж. Бруно, Г. Галілей).

Тема 4. Європейська філософія Нового часу та епохи Просвітництва

Наукова революція XVII ст. та її роль у створенні механіко-матеріалістичної картини світу (І. Ньютон). Формування нової парадигми філософування. Характерні риси філософії Нового часу. Проблема методу пізнання у філософії Ф. Бекона і Р. Декарта. Емпіризм і раціоналізм. Проблема субстанції й пізнання у філософії Б. Спінози, Г. Лейбніца. Сенсуалізм Д. Локка та його вчення про “первинні” і “вторинні” якості. Суб’єктивно-ідеалістична філософія Д. Берклі, Д. Юма.

Соціологічні погляди філософів Нового часу. Теорія “договірної держави” Т. Гоббса. Проблема людини у філософії Просвітництва (Ш. Монтеск’є, Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо). Французький матеріалізм XVIII ст. (Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро). Вчення про природу й пізнання, про людину та суспільство.

Тема 5. Особливості та значення німецької класичної філософії

Історичні передумови виникнення класичної німецької філософії. Е. Кант – засновник класичної філософії. “Докритичний” та “критичний” періоди у філософії Канта. Вчення про “речі у собі” як основа його теорії пізнання. Трансцендентальна діалектика як вчення про розсуд і розум. Априоризм й агностицизм. Априорні форми чуттєвості, розсуду та розуму. Ідеї права, моралі, держави, поняття свободи та причинності. Діяльно-творча основа буття у філософії Й.Г. Фіхте і Ф.В.Й. Шеллінга.

Сутність філософії Г.В.Ф. Гегеля: логіка, філософія природи, філософія духу. Філософська система та діалектика як дві складові у філософії Гегеля. Діалектика як універсальна теорія й метод пізнання світу. Принцип розвитку як базисний принцип гегелівської системи: “потрійна схема” розвитку – теза, антитеза, синтез. Суперечності між методом та системою у філософії Гегеля. Вчення про людину, мораль, право, державу, суспільство.

Філософія Л. Фейербаха, її антропологічний характер. Вчення про буття, природу, людину, мислення. Людина як природна, чуттєво-тілесна істота. Любов як основа спілкування. Універсальність людини. Вчення про релігію та мораль. Л. Фейербах і криза німецької філософії.

Тема 6. Сучасна філософська думка

Соціально-економічні та політичні передумови громадського життя, науково-технічного прогресу й духовної культури, що визначили розвиток філософських шкіл XIX-XX ст. Критичний перегляд принципів і традицій класичної філософії та формування нової картини світу. Марксистська філософія: характерні риси, ставлення К. Маркса й Ф. Енгельса до гегелівської діалектики, розробка концепції єдності матеріалізму й діалектики. Формування основ матеріалістичної соціальної філософії.

Неотомізм як результат еволюції теологічної філософії XX ст. Сприйняття Т. Аквінського як засновника томізму. Сутність сучасного неотомізму (Т. де Шарден, Г. Веттер, Е. Жільсон, Марітен, Варт, К. Войтило). Вчення про буття Бога, пізнання світу, “гармонію” віри та розуму, науки й релігії. Соціальні погляди неотомізму.

Неопозитивізм як течія, що оновлює класичну традицію (М. Шлік, Р. Карнап, Б. Рассел, А. Айєр та ін.). Три етапи розвитку неопозитивізму. Позитивізм (О. Конт, Г. Спенсер) як реакція на гегелівську філософію й потреби розвитку суспільства. Емпіріокритицизм (Е. Мах, Р. Авенаріус, А. Богданов) як вчення про світ “крізь призму” відчуттів. Неопозитивізм та його вчення про логічний аналіз мови науки, семантичний аналіз значень термінів і слів, лінгвістичний аналіз

висловів. Проблеми пізнання, сутність принципів верифікації й конвенціоналізму.

Герменевтика і структуралізм. Позитивізм і аналітична філософія, їх роль у сучасній науці. Проблема раціонального та ірраціонального у філософії ХХ ст. Розмежування раціонального та ірраціонального. Нераціональне (воля, почуття, інтуїція, підсвідоме) і спроба його дослідження з позицій раціоналізму. Ірраціоналістичний та містичний підходи у філософському аналізі.

Проблема знання та мови у філософії неопозитивізму (Л. Вітгенштейн, Р. Карнап, Б. Рассел), структуралізмі (К. Леві-Строс, М. Фуко, Ж. Лакан), герменевтиці (Г.Г. Гадамер, П. Рікйор). Постпозитивізм, його роль у сучасній науці та філософії (К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд).

Філософія життя. Відкриття несвідомих поривів життя (А. Бергсон, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер). Філософські проблеми психоаналізу (В. Дільтей, З. Фрейд). Методи експансії свідомості: феноменологічна редукція Е. Гусерля, герменевтичне коло Г.Г. Гадамера, деконструкція Ж. Дерріда, негативна діалектика Т. Адорно, епістемологія М. Фуко тощо. Прагматизм – філософія дії, діяльності (Ч. Пірс, Д. Дьюї, С. Хук, Д. Паніні та ін.). Філософське вчення про роль вольової особистості, активної й діяльної людини.

Проблема людини у філософії ХХ ст. Екзистенційна філософія та її різновиди: екзистенціалізм (С. К'єркегор, М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю); персоналізм, філософська антропологія (В. Дільтей, М. Шелер, Т. де Шарден). Людина в умовах відчуження, соціальних криз і граничних ситуацій. Сутність та існування людини. Життя і смерть з точки зору екзистенціальної філософії.

Тема 7. Становлення та розвиток філософської думки в Україні

Принципи визначення філософії України як явища світової культури. Становлення та розвиток давньоруського світогляду: давньослов'янська міфологія, запровадження християнства. Початки філософії у культурі Київської Русі (“Слово про закон та благодать” Іларіона Київського, “Послання” Клімента, “Житіє” Кирила-Костянтина Філософа, “Шестиднев” Йоана Болгарського, “Бджола”, “Повість временних літ” тощо).

Філософська думка періоду татаро-монгольської навали та занепаду. Ідеї неоплатонізму, “Ареопагітики”, ісихазм; філософські ідеї в релігійній та політико-правовій думці доби Відродження й визвольного руху (Станіслав Оріховський-Роксолан, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Віталій з Дубна, Ісайя Копинський,

Кирило Транквіліон-Ставровецький, Касіян Сакович, Пилип Орлик). Становлення філософії українського духу в Києво-Могилянській академії (І. Гізель, С. Яворський, Х. Прокопович, Г. Кониський, Г. Щербацький та ін.). Г. Сковорода як фундатор філософії українського духу. Філософія вітчизняного просвітництва (П. Лодій, Т. Осиповський, І. Тимковський, В. Каразін, І. Ризький, М. Максимович).

Український романтизм (М. Гоголь, М. Костомаров, П. Куліш). Філософські ідеї Т. Шевченка. Академічна філософія в Україні (О. Новицький, С. Гогоцький, П. Юркевич, В. Лесевич, О. Гіляров, Г. Челпанов та ін.). Філософські ідеї вчених-природознавців ХІХ – початку ХХ ст. (М. Авенаріус, Д. Граве, Г. де Метц, Й. Косоногов, С. Реформатський, О. Сєверцев та ін.). Філософські ідеї О. О. Потебні, С. Подолинського, М. Драгоманова, В. Антоновича та ін.

Філософія українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст. (І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка). Філософія богошукання (М. Бердяєв, С. Булгаков). Філософія періоду “другого відродження” української духовності (В. Винниченко, М. Грушевський, В. Зенківський та ін.). Філософія національної самобутності (Д. Донцов, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький та ін.). Філософська спадщина Д. Чижевського.

Філософія України в радянський період: філософія 20-30-х років ХХ ст.; філософські розвідки 50-х років ХХ ст.; філософська думка 60-х років ХХ ст.; філософський доробок 70-80-х років ХХ ст. Розробка філософських проблем у сучасній Україні. Місце філософії у відродженні духовної культури українського народу.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ (ОНТОЛОГІЯ. ГНОСЕОЛОГІЯ. ДІАЛЕКТИКА. АНТРОПОЛОГІЯ)

Тема 8. Філософська онтологія. Проблема буття

Виникнення і внутрішня логіка проблеми буття. Роздуми в історії філософії про світ та його існування. Категорія буття: зміст і специфіка. Буття як реальність та абстракція. Буття світу як основа й передумова його єдності. Світ як сукупна реальність та єдність природи, людини, матеріального світу, людського духу. Основні форми буття. Буття речей, процесів і станів природи. Жива й нежива природа, їх єдність, розбіжність і взаємозв'язок. Буття природного: “перша природа”, “друга природа”. Буття людини, специфіка людського буття. Буття ідеального та духовного. Буття свідомості й несвідомого. Буття соціального: суспільні процеси як єдність індивідуального та суспільного буття.

Буття та субстанція. Проблема субстанції. Дуалізм і монізм. Монізм і плюралізм. Уявлення про субстрат і субстанцію, їх залежність від розвитку природознавства. Основні етапи у формуванні науково-філософського поняття буття матерії, його фундаментальна роль у системі філософського вчення про невичерпність матеріального світу. Природничонаукове уявлення про будову, властивості буття матерії та їх взаємозв'язки. Основні форми буття матерії і типи матеріальних систем. Основні рівні організації неживої, живої та соціально організованої матерії. Зв'язок різних рівнів організації матерії, їх якісна специфіка, яка не зводиться одна до одної. Філософія про різноманіття та єдність світу.

Поняття про рух та його основні властивості. Об'єктивність, абсолютність і відносність руху. Рух і розвиток. Основні форми руху, їх специфіка і взаємозв'язок. Сучасна наука про проблему класифікації форм руху. Єдність руху й матерії. Поняття простору та часу, їх основні властивості. Роль теорії відносності (А. Ейнштейн) у сучасному розумінні простору та часу. Специфіка просторово-часових відношень у природі та соціальних процесах.

Методологічне значення понять буття, матерії, руху, простору й часу для пізнання природи, суспільства та діяльності людини.

Тема 9. Проблеми свідомості у філософії

Проблема свідомості в історії філософії. Сутність концепції К. Маркса: свідомість, трудова діяльність, суспільство. Сутність “психоаналітичної” концепції З. Фрейда: несвідоме (“воно”), надсвідоме (“над-Я”) та свідоме (“я”). Т. де Шарден про походження свідомості.

Духовний вимір людського буття. Поняття нової філософської онтології. Онтологічні виміри духу. Знаково-символічна форма буття духу. Поняття “душі” та її роль в осмисленні внутрішнього світу людини. Сутність духовного. Сучасна наука про походження свідомості. Біологічні передумови виникнення свідомості. Відображення як загальна властивість матерії. Еволюція форм відображення, форми та етапи розвитку відображення в неживій та живій природі. Відображення та інформація. Психіка як форма відображення людиною навколишнього світу. Природа психічного образу.

Свідомість як продукт суспільного розвитку. Праця, мова, спілкування як необхідні умови виникнення та розвитку свідомості. Свідомість – вища форма творчого відображення світу у різних формах психічної й предметної діяльності. Сутність свідомості та проблема ідеального. Ідеальне як специфічне відображення світу,

продукт свідомої діяльності людини. Втілення ідеальних образів і цілей у діяльності людини. Об'єктивація свідомості. Структура свідомості. Свідомість як сукупність знань, пізнавальних образів, емоцій, волі, психіки. Свідомість і самосвідомість. Структура самосвідомості, її роль у розвитку людини. Місце інтуїції у структурі свідомості. Пізнавальна, емоційна, мотиваційно-вольова сфери свідомості. Рівні психічного життя людини: несвідоме, підсвідоме, свідоме.

Свідомість і мислення. Мислення і мова. Вчення про рефлекс та аналізатори, “першу” і “другу” сигнальні системи. Мозок людини, його значення в розумових процесах. Мислення як опосередковане відображення дійсності. Мова як спосіб існування думки. Природні та штучні мови. Формування штучних мов. Функції мови. Єдність і розбіжність мислення та мови. Основні функції і творчий характер свідомості. Роль свідомості в пізнанні й практичній діяльності людей.

Тема 10. Філософське вчення про розвиток

Поняття діалектики та її альтернатив: метафізики, еkleктики, догматизму, софістики, релятивізму. Діалектика як вчення про універсальні зв'язки, зміни, розвиток. Основні форми діалектики. Наївно-стихийна діалектика. Ідеалістична діалектика. Матеріалістична діалектика. Діалектика та метафізика. Діалектика й догматичне мислення. Діалектика як система категорій, законів і принципів. Зміст основних категорій і принципів діалектики. Категорії діалектики. Одиначне й загальне, явище і сутність. Структурні зв'язки. Принцип цілісності. Форма і зміст. Зв'язки детермінації. Випадковість і необхідність. Можливість і дійсність. Елементи й структура. Поняття системи, принцип системності. Системний характер і механізм процесу розвитку. Необхідність і свобода.

Основні принципи діалектики. Принцип об'єктивності й суб'єктивності. Принцип загального зв'язку. Принцип розвитку та проблема створення цілісної концепції розвитку. Принцип сходження від абстрактного до конкретного й навпаки. Принцип об'єктивності істини. Принцип детермінізму, цілісності, структурності, системності. Поняття закону. Класифікація законів. Закон як вираження внутрішніх, суттєвих зв'язків матеріальних і духовних процесів. Основні закони діалектики, їх змістовний аналіз. Закони єдності й боротьби протилежностей, взаємопереходу кількісних та якісних змін, заперечення заперечення.

Сучасні концепції діалектики. “Негативна” діалектика (Т. Адорно, Г. Маркузе). Нелінійність, альтернативність розвитку.

Значення законів, категорій та принципів діалектики у пізнанні й практичній діяльності людини.

Тема 11. Теорія пізнання

Пізнання як специфічна форма ставлення людини до світу. Генеза поглядів на проблему пізнання у процесі розвитку філософії. Сутність теорії пізнання Б. Спінози, Е. Канта, представників неотомізму, екзистенціалізму (К. Ясперс), марксизму, неопозитивізму, постпозитивізму. Суб'єкт і об'єкт пізнання. Основні принципи гносеології, багатоманітність її форм. Специфіка філософського образу пізнання. Особливості пізнання природного, соціокультурного й духовного світу людини.

Пізнання як відображення. Чуттєве пізнання, його форми. Логічне (раціональне) пізнання як якісно новий етап відображення. Ірраціональність пізнання. Єдність чуттєвого й раціонального в пізнанні. Пізнання і творчість. Фантазія й продуктивне уявлення як компоненти творчого процесу. Творчість та інтуїція. Пояснення й розуміння. Соціально-історична природа раціонального знання, його зв'язок із практикою. Пізнавальна діяльність як процес соціально організованого відтворення реальності. Сутність сенсуалізму, емпіризму, раціоналізму, ірраціоналізму.

Проблема істини. Об'єктивність істини. Взаємозв'язок абсолютної та відносної істин. Конкретність істини. Істина й цінність. Класична концепція істини та її альтернативи в сучасній філософії й теорії пізнання. Конвенціоналізм. Прагматизм. Логічний позитивізм. Постпозитивізм.

Специфіка соціального пізнання. Суспільство як об'єкт соціального пізнання. Людина як суб'єкт пізнання. Соціальні інтереси та настанови, їх вплив на процес пізнання суспільних явищ. Наукове й буденно-практичне пізнання. Рівні (емпіричний та теоретичний), форми (науковий факт, проблема, ідея, гіпотеза, концепція, теорія), методи (спостереження, порівняння, експеримент; сходження від абстрактного до конкретного, єдність логічного й історичного, аналіз, синтез, дедукція, індукція тощо) наукового пізнання.

Проблема практики у пізнанні. Практика як основа пізнання, критерій істини. Методологія наукового пізнання. Виникнення й закономірності розвитку науки. Наукове знання: специфіка, будова, рівні. Наука та суспільство. Соціальні функції науки.

Функції практики в пізнавальному процесі. Культура як система програм пізнання. Механізм соціокультурної детермінації пізнавальної діяльності. Альтернативні способи ідеалізації й пізнання (інтуїція, інстинкт, потяги, бажання). Епістемологічні альтернативи логоцентризму: деконструкція Ж. Дерріда, евентуалізація

самоочевидностей М. Фуко. Еволюційна епістемологія. Проблема існування загальнолюдських еволюційних структур пізнавального процесу. Концепція вроджених очікувань (К. Поппер). Еволюціонуючі робочі гіпотези індивідуальної свідомості (К. Лоренц).

Тема 12. Філософська антропологія

Актуальність і специфіка філософського розгляду проблеми людини. Філософська антропологія як основа наук про людину. Антропосоціогенез та його системний характер. Проблема генези, становлення й розвитку людини. Природне (біологічне) в людині. Роль спадковості у формуванні людини. Вплив науково-технічного прогресу на умови існування людини як біологічного виду: активізація мутаційного процесу, його вплив на спадковість. Гармонія та дисгармонія людського існування. Людина як єдність біологічного й соціального.

Суспільне (соціальне) у бутті людини. Праця, практика, їх генеза та роль у становленні антропосоціогенезу. Співвідношення практики й свідомості. Роль мови у процесі антропосоціогенезу, у формуванні свідомості та предметно-практичної діяльності. Становлення суспільних відносин, їх якісна відмінність від відносин біологічних. Виникнення та розвиток моральності як фактора антропосоціогенезу. Філософський зміст понять “особистість”, “індивід”, “індивідуальність”, їх співвідношення з поняттям “людина”. Особистість і роль соціального середовища в її формуванні. Ціннісні орієнтації особистості як продукт її соціалізації. Соціальна типологія особистості. Творчість як спосіб самореалізації особистості.

Діалектика історичної необхідності та свободи особи в суспільному розвитку. Свобода й відповідальність. Філософський аналіз відчуження, свобода як процес зняття відчуження. Відповідальність як продукт соціальної дії особистості. “Культ особистості” як суспільне явище, його суб’єктивні й об’єктивні основи.

Філософська проблема життя й смерті. Проблеми життя та смерті в духовному досвіді людства. Самоцінність людського життя. Сенс життя. Соціальна та біологічна тривалість людського життя; смерть, безсмертя.

Людина та людство. Планетарна спільність долі людства, інтернаціональність громадського життя, зміцнення господарсько-економічних взаємозв’язків за сучасної доби як об’єктивних основ становлення й розвитку єдиної світової спільноти.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Тема 13. Суспільство як об'єкт філософського осмислення

Специфіка предмета соціальної філософії. Співвідношення соціальної філософії й інших гуманітарних наук. Методологічна спрямованість соціальної філософії. Суспільство як підсистема об'єктивної реальності. Соціальна форма руху матерії та її відмінності від процесів живої й неживої природи. Основні концепції виникнення та розвитку суспільства: теологічна, патріархальна, натуралістична, технократична, соціопсихологічна. Теорія соціальної (М. Вебер, Т. Парсонс) та предметної (К. Маркс) дій тощо.

Феномен соціального. Соціум як історичний процес. Соціальне буття людини як реальний життєвий процес. Предметність, діяльність і спілкування – форми існування соціуму. Типи соціальної дії: афективна, традиційна, ціннісно-раціональна, цілераціональна (М. Вебер). Суспільство як самоорганізована система. Функціонування суспільства як природно-історичний процес. Географічне середовище та його роль у житті суспільства. “Географічний детермінізм”, “геополітика”. Біосфера. Вчення Т. де Шардена і В. Вернадського про ноосферу. Демографічний фактор суспільного розвитку. Народонаселення як передумова й суб'єкт історичного процесу. Природа – виробництво – споживання.

Суспільство як соціальний спосіб людського буття, продукт взаємодії та результат творчості людини. Діяльність як специфічний спосіб існування соціального. Поняття матеріального й духовного життя суспільства, їх зміст і структура. Діалектика і пізнавальне значення суспільного буття та суспільної свідомості. Соціальні закони, їх роль у діяльності людей. Соціальна філософія про найбільш загальні закони виникнення, розвитку й функціонування суспільства. Поняття устрою і сфер громадського життя.

Проблема побудови теоретичних моделей суспільства. Розвиток суспільства як природно-історичний процес зміни суспільно-економічних формацій (К. Маркс), соціальних систем (Т. Парсонс), стадій “економічного зростання” (У. Ростоу), еволюції типів культури (М. Вебер, П. Сорокін), локально-цивілізаційних циклів (А. Тойнбі).

Тема 14. Філософські проблеми економіки

Сфера економіки в контексті людського буття. Філософське тлумачення явища економіки. Суспільне виробництво як соціально-філософська категорія. Поняття суспільного виробництва: сутність і структура. Матеріальне і духовне виробництво, їх взаємозв'язок та взаємодія в історичному процесі. Особливості та роль матеріально-

економічного виробництва. Співвідношення технологічного і суспільно-економічного способів виробництва, їх історичні типи. Суспільне виробництво як виробництво безпосереднього життя людини. Сутність і структура продуктивних сил. Діалектика продуктивних сил і суспільних форм їх розвитку. Діалектика виробництва, розподілу, обміну, споживання та власності. Філософський аналіз власності. Філософські аспекти проблеми управління й організації бізнесу. Проблема глобалізації економічного простору. Норми, цінності, та інституції ринкової економіки. Економічні права і свободи. Проблема економічного вибору. Економічна культура людини. Цінності рівності, справедливості свободи і відповідальності в економічній культурі. Етичні аспекти економічної діяльності. Концепція відчуженої праці. Праця й творчість. Ставлення до праці та економічні якості людини. Сучасна світова економіка й Україна: проблема модернізації економіки суспільства. Економіка та економічна теорія в інформаційному суспільстві. Особливості методології економічної теорії. Проблеми гуманізації економічної освіти.

Тема 15. Духовна життєдіяльність суспільства

Духовні потреби, інтереси та цінності як основа життя й духовної діяльності людини. Духовне виробництво, духовне спілкування, духовні цінності. Духовне життя суспільства: поняття, структура. Духовне виробництво, суспільна свідомість, духовна культура. Духовне виробництво свідомості. Суспільний характер духовного виробництва.

Суспільна свідомість як відображення суспільного буття. Відносна самостійність суспільної свідомості. Онтологія і структура суспільної свідомості. Види, типи, рівні, форми суспільної свідомості. Суспільна та індивідуальна свідомість. Буденно-практична й науково-теоретична свідомість. Свідомість філософська, політична й економічна, право та правосвідомість, моральна, естетична, релігійна, наукова свідомість. Проблема взаєморозуміння. Поняття духовної культури суспільства. Основні концептуальні підходи до визначення культури в сучасній філософській літературі. Культура як “сукупність символів” (М. Вебер), “форма розумової діяльності” (Е. Кассіпер), “прояв релігійного духу” (Ж. Марітен), “система комунікацій” (К. Леві-Строс), “інтелектуальний аспект штучного середовища” (А. Моль). Матеріальна та духовна культура. Структура й функції духовної культури. Гуманістична спрямованість культури. “Ідеологізація” й “деідеологізація” культури. Духовна свобода особистості.

Культура як основа цивілізації й персоналізації людини. Творчість і традиції в розвитку культури. Культура особистості. Духовність та інтелігентність. Культура спілкування: полеміка та плюралізм думок.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

Тема 1. Філософія як форма духовного освоєння світу

План лекції

1. Філософія як духовний орієнтир особистості.
2. Філософія як світоглядне знання. Світогляд, його структура, рівні, види.
3. Філософія як наука: її предмет, структура, призначення та функції.
4. Методи філософського пізнання: діалектика й метафізика.

Основні поняття: філософія, світогляд, світовідчуття, світо розуміння, міф, релігія, наука, повсякденний світогляд, філософський світогляд, матеріалізм, ідеалізм, дуалізм, плюралізм, онтологія, гносеологія, антропологія, методологія, діалектика, метафізика.

Методичні рекомендації

1. Філософія як духовний орієнтир особистості. У процесі вивчення цієї теми студенту необхідно з'ясувати місце філософії в самопізнанні людини та в пізнанні світу в цілому, визначити функції світогляду та мислення, знати основні теми і типи філософствування, орієнтуватися у світі філософських роздумів: людина та світ, буття та мислення, духовне та тілесне, загальноцивілізаційне та національне в філософії, сучасний гуманізм та його перспективи тощо.

Філософія є особливою духовною формою, відмінною від науки. Її функціональною особливістю є задоволення світоглядних запитів людини. Останні не можуть бути уніфіковані і запропоновані у формалізованому вигляді (подібно до наукових вимірів дійсності) кожному як готовий продукт духовного пошуку. Цей пошук не знає зупину і завершення, він здійснюється повсякчас і кожним зокрема.

У філософських системах викладено персональне світобачення філософів, що покликані виражати свої думки у суспільно значимій формі. Їхнє мислення, як вищий ступінь філософських міркувань, стає взірцем або принаймні духовним орієнтиром для інших. Саме багатоманітність людських осмислень дійсності породжує поліфонію філософських роздумів і розумінь самої філософії.

Великий філософ Е. Кант (XVIII ст.) вважав філософію “природною потребою душі”, тому що “не хлібом єдиним живе людина: вона прагне піднятися над звичаєвістю, подивитися на світ і на себе з боку, задуматися про смисл, про кінцеву мету того, що відбувається.

Філософські питання – це питання не про об’єкти (природні чи штучно створені людьми), а про відношення до них людини. Не світ (сам по собі), а світ як місце людського життя – ось вихідна точка зору філософської свідомості.

Термін “філософія”, як і багато інших філософських термінів, грецького походження і позначає найчастіше “любов до мудрості”. Але перш ніж говорити про мудрість, безпосередньо про філософію, слід обговорити взагалі способи освоєння світу людиною, а також загальне поняття, що виражає відношення людини до світу, – поняття світогляду. Такий підхід має сенс ще і тому, що філософія – лише одна з форм (видів) світогляду, причому історично не перша.

Існує принаймні три способи освоєння світу людиною. Перший – це практичне освоєння світу, наприклад, у процесі трудової діяльності. Другий – це теоретичне (наприклад, математичні чи логічні міркування) і духовне (наприклад, осмислення Бога) освоєння світу. Третій – це духовно-практичне освоєння світу людиною. Світогляд – це саме духовно-практичне освоєння світу.

2. Філософія як світоглядне знання. Світогляд, його структура, рівні, види. Світогляд є насамперед способом тлумачення, інтерпретації феномену буття і водночас формою його духовного засвоєння та розуміння, а тому в ньому реально фіксуються знання та уявлення людини про світ, а також її власне індивідуальне та суспільне буття. У процесі формування світогляду формується індивідуальність людини, її переконання та життєва позиція. Світогляд – результат і наслідок виховання і самовиховання, розвитку і саморозвитку, освіти і самоосвіти.

Світогляд – форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює, оцінює світ, визначає своє місце у ньому. Це система принципів, знань, ідеалів, цінностей, надій, вірувань, поглядів на сенс та мету життя, які визначають індивіда або соціального суб’єкта та органічно вплітаються в його вчинки та норми мислення.

Структуру світогляду визначають:

- *досвід* (індивідуальний, сімейний, груповий, національний, клановий, суспільний, загальнолюдський), на основі якого формується світовідчуття – основа світогляду;
- *знання* (досвідні, емпіричні та теоретичні), на основі яких формується світорозуміння;

- *мета*, яка усвідомлюється через універсальні норми діяльності, такі як: потреба – інтерес – мета – засоби – результати – наслідки. На основі цього формується світоспоглядання;
- *цінності* (щастя, любов, істина, добро, краса, свобода тощо), на основі яких формуються переконання, ідеали людини та складається її світосприйняття;
- *принципи* (монізм, плюралізм, скептицизм, прагматизм), на основі яких складаються основні особи світобачення.

Ставлення людини до світу – винятково різноманітне і багатоаспектне, що впливає на складність світогляду як системи. У цій системі можна виділити такі найбільш важливі компоненти (підсистеми): а) буттєвий компонент (у філософії його називають онтологічним); б) пізнавальний компонент (відповідно, гносеологічний); в) ціннісний компонент (чи мовою філософії – аксіологічний); г) практичний компонент, який відображає ставлення людини до світу.

Необхідно відзначити, що ці чотири основні компоненти світогляду тісно взаємопов'язані і забезпечують його цілісність. Однак світогляд – не статичне утворення, і тому можна говорити про різні рівні його зрілості, досконалості. На більш низькому рівні (його часто називають світовідчуттям) мають на увазі чуттєво-емоційну сферу людського буття, соціально-культурні традиції і соціально-психологічні стереотипи, думки, оцінки, однак без належного їхнього осмислення. Коли ж наші думки, оцінки і вчинки ґрунтуються на знаннях, коли судження наші аргументовані, обґрунтовані (наприклад, посиленнями на наукові теорії чи закони), коли ми здатні критично осмислити свій досвід і знання, такий рівень світогляду (він є вищим) називають світорозумінням. Забігаючи наперед, відзначимо в цьому зв'язку, що одне із завдань (і орієнтацій) філософії – допомогти людині в удосконалюванні свого світогляду та доведенні його до рівня світорозуміння.

Інтерактивний характер світогляду передбачає його структурну складність, наявність різноманітних шарів і рівнів. За критерієм загальності виділяються такі рівні світогляду: індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський світогляд. За ступенем історичного розвитку – античний, середньовічний, ренесансний, нового часу та ін. За ступенем теоретичної зрілості – стихійно-повсякденний і теоретичний світогляд.

Види (історичні типи чи форми) *світогляду*. Філософія виникла більше двох з половиною тисяч років тому. Однак вона не є історично

першим видом світогляду: до неї існували міф і релігія (хоча питання про те, що виникло раніше – філософія чи релігія – дотепер не вирішено однозначно).

Міфологічний світогляд – це такий вид світогляду (що існував вже у первісному суспільстві), за якого світ розглядається як єдиний живий організм, а земні, природні сили наділяються душею, здобуваючи нерідко надприродний характер. Міф пов'язаний з фантастичним описом дійсності і тому близький до казок, легенд, переказів тощо. Міф є певним узагальненням тих чи інших явищ природи і суспільства. Наприклад, Деметра, як персонаж відповідного давньогрецького міфу, є символічним узагальненням землеробства, взятого в цілому, а Посейдон – символічним образом моря, усіх морів і пов'язаних з ними явищ. Однак всі узагальнення в міфі не виходять за рамки чуттєвих уявлень. У цьому змісті міф принципово відрізняється від науки і філософії.

Релігійний світогляд виникає як своєрідне витіснення міфів, їх “удосконалення”, уніфікація (тобто спостерігається прагнення до об'єднання, приведення до єдиного початку). Релігія – такий вид світогляду, в якому дійсність зображена у фантастичних образах, шляхом уведення надприродних властивостей і сутностей. На відміну від повсякденного досвіду, релігія є ієрархічною системою. Ієрархічним центром монотеїстичних релігій є Бог. У логічному і понятійному відношенні релігія – більш розвинута система, ніж міф: вона включає не тільки різноманітні чуттєві образи, але й абстракції досить високого рівня розвитку. На відміну від науки релігія заснована не на знанні, а на вірі; у суспільстві релігія функціонує за посередництвом церкви (де, наприклад, відбуваються обряди, ритуали тощо) та інших об'єднань віруючих.

У порівнянні з релігійним і міфологічним світоглядом особливе місце займає *науковий світогляд*, що являє собою специфічне (наукове) знання про світ і місце в ньому людини. Це знання, яке, крім системності, характеризується об'єктивною істинністю, предметною визначеністю, наявністю особливих форм своєї організації й особливих методів одержання такого знання. Цей вид світогляду сформувався порівняно недавно, пізніше ніж міфологія і релігія.

Можна також говорити і про інші види світогляду (художній, політичний та ін.), але серед усіх видів нас насамперед цікавитиме філософський світогляд, розкриттю змісту якого у всьому різноманітті його аспектів і буде присвячений наступний виклад.

Філософський світогляд. Важливо зрозуміти, що в процесі відокремлення духовного виробництва від матеріального перед людьми постали завдання духовного осмислення дійсності. Для цього необхідно було відповісти на такі питання: Що є світ? Яке місце людини у світі? Яке майбутнє людей? На всі ці питання по-різному відповідали найбільш мудрі люди. Філософія стає тією особливою формою суспільної свідомості, яка теоретично розробляє цілісне світорозуміння, світоглядний тип знання, в якому взаємопов'язані функція пояснення світу і функція діяльності людини у світі, істина і оцінка. Тому філософія в перекладі з грецької мови – це любов до мудрості.

На відміну від міфологічного та релігійного світогляду філософський світогляд являє собою принципово інший тип світорозуміння, міцним фундаментом для якого стали позиції розуму, інтелекту. Філософське мислення увібрало в себе прагнення розуму не просто накопичити масу відомостей, а й зрозуміти світ як цілісний, єдиний у своїй основі.

Становлення філософського знання супроводжується раціоналізацією світогляду. При цьому перевага віддається не думкам (поглядам), а знанням, які отримані для доказу, аргументації, критичного осмислення дійсності і подані у вигляді особливих, дуже загальних понять – філософських категорій. Тим самим відбувається переорієнтація на теоретичний спосіб освоєння світу.

У сучасному, надзвичайно складному динамічному і суперечливому світі людині дуже важливо мати розвинутий, цілісний і стійкий світогляд. Особливо це важливо для людини, діяльність якої пов'язана головним чином із суспільною роботою (управління, політика, бізнес та ін.). Зокрема, справжній політик – це той, світосприймання і світорозуміння якого підпорядковане соціально значущим цілям і цінностям, а не особистим, приватновласницьким (влада заради особистого збагачення).

Таким чином, *філософія* – це теоретична форма світогляду, яка має такі фундаментальні властивості:

- а) універсальність;
- б) орієнтація на корінні питання буття, на граничні його підвалини;
- в) критичність, рефлексивність.

Під універсальністю мається на увазі та обставина, що філософський світогляд стосується природи, суспільства і духовної сфери (свідомість, пізнання тощо).

3. Філософія як наука: її предмет, структура, призначення та функції. Розглядаючи питання про філософію як науку, потрібно з'ясу-

вати філософські проблеми, які є змістом та предметом філософії, їх потрібно розрізняти.

Відзначимо, що в процесі становлення та розвитку філософії коло її проблем змінювалося. Філософська думка відповідного етапу (античності, Середньовіччя, Нового часу, сучасності тощо) спиралася на відповідні принципи (космоцентризм, антропоцентризм, теоцентризм, геоцентризм, провіденціалізм, креаціонізм) та світогляд, вирішувалися притаманні цьому періоду філософські проблеми. Це проблеми пізнання, наукових методів та інші.

Філософія як наука досліджує світ як цілісність, її завдання – дати найбільш загальні уявлення про світ, відповісти на питання: який цей світ, що є в його основі, кінцевий він чи безкінечний, пізнаваний чи непізнаваний. Що таке знання, чи є якийсь сенс існування цього світу, яке місце людини в цьому світі, як вона повинна жити, діяти? Отже, філософія вивчає світ і людину разом, тобто суб'єктно-об'єктні відносини.

Предмет філософії потрібно відрізнити від філософських проблем, які становлять зміст філософії. Предмет філософії існує об'єктивно, незалежно від неї. Наприклад, всезагальні властивості та зв'язки (простір і час, кількість і якість, причина і наслідок, можливість і дійсність) існували і тоді, коли ніякої філософії не було. Зміст філософії – проблеми та їх дослідження, які спираються на певні філософські принципи, закони та категорії, не існують і не можуть існувати незалежно від філософського вчення. Предметом філософії є всезагальні якості та зв'язки (відношення до дійсності – природи, суспільства, людини, відношення об'єктивної дійсності та суб'єктивного світу, матеріального та ідеального, буття та мислення, тобто світ у цілому).

Коло філософських проблем, їх тлумачення, методи дослідження, принципи і категорії в різних філософських системах різні. Крім того, тлумачення філософських проблем залежить від світоглядної позиції конкретного філософа та вирішення ним для себе особисто головного питання філософії.

Значення філософії можна розкрити через її функції (світоглядну, гносеологічну, методологічну, інтегративну, праксеологічну, аксіологічну, критичну та інші).

Питання про *функції філософії* – це також питання про її призначення, про її роль у житті людини і суспільства. Це:

- а) світоглядна функція;
- б) гносеологічна функція;
- в) методологічна функція;

г) аксіологічна функція.

При цьому обґрунтування здійснюється також і в етиці, естетиці або взагалі в аксіології (як загальному вченні про цінності) з використанням багатого категоріального досвіду філософії. Виділені тут чотири функції – основні. Крім них, однак, говорять і про логічну, соціокультурну, виховну, ідеологічну та деякі інші функції.

Враховуючи те, що філософія охоплює широке коло проблем, необхідно розглянути *структуру філософського знання*. Це онтологія (вчення про буття), гносеологія (теорія пізнання, методологія (вчення про методи), філософська антропологія (вчення про сутність людини), філософія історії (розглядаються закономірності історичного розвитку), історія філософії (розгляд філософської думки), соціальна філософія (розгляд закономірностей розвитку суспільства) тощо.

4. Методи філософського пізнання. Діалектика й метафізика.

Отже, якщо філософія є наукою, то вона має і свої методи пізнання – *діалектику та метафізику*.

Метод (від грец. шлях дослідження чи пізнання) пізнання – це спосіб побудови та обґрунтування системи філософських та наукових знань, сукупність (послідовність) прийомів та операцій, за допомогою яких здобуваються нові знання. Кожна наука, кожна форма мислення мають свої методи. Найбільш відомими методами філософського пізнання є метафізика, діалектика, історизм, герменевтика, феноменологія та інші.

Термінологічний словник

Світогляд – форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює, оцінює світ, визначає своє місце у ньому. Це система принципів, знань, ідеалів, цінностей, надій, вірувань, поглядів на сенс та мету життя, які визначають індивіда або соціального суб'єкта та органічно вплітаються в його вчинки та норми мислення.

Світогляд – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думки. У структурному плані прийнято виділяти в ньому такі підсистеми або рівні: світовідчуття, світосприйняття, світоспоглядання, світорозуміння та світобачення.

Міфологія (від грец. міф – оповідь та “логос” – слово, поняття, вчення) – форма суспільної свідомості, спосіб розуміння світу, характерний для ранніх стадій суспільного розвитку. Міф об'єднав у собі початки знань, релігійних вірувань, різних видів мистецтва, філософії.

Міф – це тип світогляду, при якому людина включена у Всесвіт, і досить слабо виділяє себе в ньому, нечітко розрізняє суб'єкт та об'єкт, тобто себе та світ.

Релігія (від лат. благочестя, набожність, святиня, предмет культу) – така форма світогляду, в якій засвоєння світу здійснюється через подільність на земний, природний, що відображається органами чуттів людини, та потойбічний – “небесний”, надприродний і надчуттєвий світ. Релігія, на відміну від міфу, є типом світогляду, який розрізняє суб'єкт та об'єкт. Вона ґрунтується на *вірі*, прийнятті тих чи інших тверджень без сумніву і доведень. Для віруючої людини факт існування Бога, для прикладу, є безсумнівним, він не потребує доказів чи перевірки.

Містицизм – (від грец. таємний) – у широкому розумінні – визначення надприродної сутності явищ; у вузькому – релігійно-філософський світогляд, в основі якого є віра в можливість безпосередньо надчуттєвого та надрозумного спілкування людини з нематеріальним, духовним світом, Богом, духами тощо.

Філософія (від грец. *phileo* – люблю, *sofia* – мудрість, буквально – любов до мудрості (дехто трактує також як мудрість любові)) – форма духовної діяльності, спрямована на постановку, аналіз і вирішення сутнісних світоглядних питань, пов'язаних з формуванням цілісного погляду на світ і на місце у ньому людини.

Філософське вчення – завершена система поглядів того чи іншого мислителя.

Філософська школа – сукупність вчень, об'єднаних загальними ідейними основами, що зумовлює пряму передачу ідей від одних філософів до інших.

Філософська течія – сукупність вчень, об'єднаних спільними, хоча часом модифікованими, ідейними принципами, які належать як до однієї, так і до різних шкіл.

Філософський напрям – сукупність течій, що мають у своїй основі спільні ідеї.

Філософування – це автентична, неповторна активність, яка ні до чого іншого не зводиться, в якій бере участь все людське ество. Ця активність може виникати сама по собі або бути спричиненою (детонованою) різними чинниками, такими як прочитана філософська книга, життєва подія, щось побачене чи почуте, що може приводити свідомість (далеко не кожному) в специфічний філософський стан чи особливий настрій.

Рефлексія (від лат. обернення назад, відображення) – термін для позначення такої риси людського пізнання, як дослідження самого пізнавального акта, діяльності самопізнання, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини, внаслідок цього людська свідомість постає водночас і як самосвідомість.

Наука – соціально-значуща сфера людської діяльності, що спрямована на виробництво та систематизацію знань про закономірності існуючого засобами теоретичного обґрунтування і перевірки пізнавальних результатів для розкриття їх об'єктивного змісту.

Основне питання філософії – це питання про відношення свідомості до буття й духовного до матеріального, проблема цього відношення має два аспекти: 1) що первинне? 2) чи можна пізнати світ?

Матеріалізм – філософський напрям, який при вирішенні основного питання філософії стверджує, що буття, природа, матеріальне є первинним, а дух, свідомість, ідеальне – вторинним.

Ідеалізм – філософський напрям, який при вирішенні основного питання філософії стверджує, що дух, свідомість, мислення, ідеальне є первинним, а буття, природа, матеріальне – вторинним.

Питання для самостійного вивчення

1. Яке значення має філософія в духовній культурі суспільства?
2. Чому вивчення філософії необхідне фахівцю будь-якої галузі?

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Світогляд і філософія як форми самовизначення людини у світі.
2. Особливості історичного зародження філософії. Філософія та міф.
3. Філософія, релігія та мистецтво як форми освоєння світу людиною.
4. Філософія і наука: схожість і відмінність.
5. Специфіка філософських проблем і філософського підходу до дійсності.
6. Філософія як форма суспільної свідомості.
7. Роль філософії в індивідуальному розвитку людини.
8. Роль філософії в духовній культурі сучасного суспільства.
9. Філософська та наукова картина світу ХХ ст.
10. Філософія як спосіб життя (особистість філософа).
11. Значення філософії та філософського світогляду для майбутніх фахівців економічної сфери.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Які джерела та особливості філософського знання?

2. Що таке світогляд? Чи всі люди мають світогляд?
3. Які основні структурні елементи світогляду?
4. Що таке філософський світогляд? Чим він відрізняється від інших історичних типів світогляду?
5. Які історичні типи світогляду ви знаєте?
6. Чи можливий “чисто науковий” світогляд?
7. У чому ви бачите подібність і в чому розходження між філософією і наукою?
8. Яка структура філософського знання?
9. Що ви можете сказати про предмет філософії? Про її призначення?
10. Які основні функції філософії?
11. Які існують філософські методи пізнання світу?
12. Чи може філософія бути зведена до науки?
13. Чи може філософія змінити світ? Яким чином?
14. Місце філософії в системі культури?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. Що ви можете сказати про зв'язок філософії і міфу?
2. У чому ви бачите подібність і в чому розходження між філософським і релігійним світоглядами?
3. Який рівень світогляду виражає таке прислів'я: “Людина сильна заднім розумом” – рівень світовідчуття чи рівень світорозуміння?
4. Чи є філософія наукою, і якщо так (ні), то чому?
5. Англійський філософ Б. Рассел називав філософію “нічийною землею між наукою і релігією”. Як ви думаєте, чи правий він?
6. Як ви розумієте твердження про те, що філософія є саме теоретичною формою світогляду?
7. Наведіть декілька прикладів філософських проблем. Чим ці проблеми відрізняються від конкретно-наукових чи від практичних проблем?
8. Назвіть два-три художні твори, в яких обговорюється будь-яка філософська проблема. Сформулюйте цю проблему, наприклад, у вигляді питання.
9. Чи вбачаєте ви елементи науковості у філософському підході до дійсності, якщо так, то в чому вони полягають?
10. Які причини викликали появу філософії?
11. В яких ситуаціях в особистості чи суспільства виникає нагальна потреба звернутися до філософії?
12. Наведіть приклад проблеми, для рішення якої, з вашої точки зору, необхідне залучення філософії.

13. Що означає, на вашу думку, філософствувати? Які ознаки характеризують таку діяльність людини?
14. До якого виду (типу) світогляду слід віднести той, який виражає абсолютну істину, що досягається через одкровення і яку не можна заперечити людським розумом; причому цей світогляд містить сталі та надійні положення, що не залежать від жодних змін земного буття? Аргументуйте свою відповідь.
15. Чи існують у сучасному суспільстві прояви міфологічного світогляду? Якщо так, то наведіть приклади сучасних міфів.
16. Що таке науковий світогляд? Хто з видатних особистостей і як постраждав у процесі його утвердження? Що ви можете сказати про внесок сучасної науки в його розвиток?
17. Як ви думаєте, чи може філософія обійтися без науки, а наука – без філософії?
18. Яку роль відіграє філософія у сфері культури?
19. У чому полягає суспільна значущість філософії?

Тестові завдання

1. Визначте:

- а) в якій формі людина усвідомлювала навколишній світ і своє власне життя до виникнення філософії?
- б) яка вирішальна особливість дофілософського мислення?
- в) наведіть приклади пережитків первісного мислення у звичаях різних народів;
- г) звідки виникла віра в силу магічних обрядів?
- г) чи існують прояви дофілософського способу мислення зараз у цивілізованому світі, у вашому власному мисленні?
- д) знайдіть приклади найдавнішої свідомості в нашій мові.

2. Такі визначення філософії є найпоширенішими:

- а) філософія – це вчення про суще (про світ, природу тощо);
- б) філософія – це вчення про пізнання;
- в) філософія – це вчення про людину, про найвищі людські цінності.

Візьміть який-небудь пункт (а), б) або в)) за основу та спробуйте з нього вивести інші.

3. Як співвідносяться поняття “світогляд” і “філософія”?

- а) збігаються;
- б) не мають нічого спільного;
- в) збігаються частково;
- г) одне з них є окремим випадком другого].

4. На питання про те, що вивчає філософія, студентами були дані такі відповіді:
- а) філософія вивчає світ;
 - б) філософія вивчає людину;
 - в) філософія вивчає відношення людини і світу;
 - г) філософія вивчає відношення людини і світу у теоретичному сенсі.
- Оберіть найбільш вдалу відповідь.

Література: основна [5; 7; 11; 14; 18; 20; 26; 27; 29; 30; 32; 33; 37];
додаткова [1; 35, 41].

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ТЕЧІЇ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Тема 2. Філософія Стародавнього світу

План лекції

1. Особливості та характерні риси східного та західного типів філософствування.
2. Філософія в Стародавній Індії.
3. Філософія Стародавнього Китаю.
4. Космологізм ранньої грецької філософії.
5. Класичний період розвитку античної філософії (Сократ, Платон, Аристотель).
6. Пізньоантична філософія.

Основні поняття: брахманізм, Веди, нірвана, дхарма, карма, конфуціанство, Дао, даосизм, буддизм, логос, міф, космоцентризм, натурфілософія, “досократики”, піфагореїзм, атомізм, епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм, кініки, неоплатонізм.

Методичні рекомендації

1. Особливості та характерні риси східного та західного типів філософствування. На думку багатьох філософів, є суттєві відмінності між Сходом і Заходом у способі світомислення. Це змусило дослідників шукати причини несхожості. Що саме викликає виникнення неоднозначності між цими типами філософствування?

Чому жителі єдиного космосу мають контрастні відмінності в розвитку суспільних процесів у культурі, світобаченні? Як знайти шляхи взаємного спілкування між людьми, розкрити особливості механізму діяльності людського інтелекту?

На нашу думку, відмінності між східними та західними типами філософствування полягають у фундаменті різних типів цивілізації.

Для західної цивілізації характерні:

- автономність різних сфер суспільного життя;
- цінування нового, підтримка інновацій, орієнтація на майбутнє;
- прагнення до прогресивних змін;
- перевага індивідуального над загальним;
- раціональне, логічне мислення.

Навпаки, для східної цивілізації характерні такі риси:

- основні сфери життя підпорядковані єдиному канону;
- цінуються старі традиції, орієнтація на минуле;
- домінування загального над індивідуальним;
- афористичний стиль мислення.

Названі вище відмінності обумовлюють людську поведінку, спосіб життя, політичне правління та інше.

Порівняльний аналіз західної та східної філософії дав змогу побачити характерні особливості та джерела філософського мислення. Західна філософія має більш індивідуальне спрямування, виходить із автономності різних сфер як індивідуального, так і суспільного життя. Ця філософія орієнтована на теоретичну систематизацію, аналітичні дослідження.

Східна філософія, навпаки, підпорядковує індивідуальне загальному, духовні канони регламентують усі основні сфери суспільства. Ця філософія має більш образний, притчовий стиль мислення, ніж науковий.

Питання про відмінності між східною та західною філософією має дискусійний характер. Є філософи, які вважають, що цієї проблеми не існує, вони поєднують багатогранність філософських досягнень в одній концепції. Діалог різних філософських напрямків повинен бути. Сучасне життя, яскраві політичні події змушують говорити про різні типи цивілізаційного розвитку, різні моделі філософських систем. Європа вже давно побачила привабливість давньосхідної філософії.

Які саме оригінальні уявлення про світобудову, про співвідношення видимих і невидимих сторін буття знаходимо у філософській думці Стародавнього Сходу? Яку своєрідну сентенцію вносить ця філософія в загальну культуру людства? Східна філософія збуджує інтерес до морально-етичних проблем, прагне досягнення змісту буття людей, викликає бажання зануритися в первісну світову тишу, досягти стану розчинення індивідуального в загальному.

Давньосхідна філософська думка є значним культурно-історичним творінням. Вона свідчить про могутність людського духу, збуджує інтерес до філософських роздумів і дає можливість західній

філософії відкрити різноманітність онтологічних гносеологічних концепцій філософських шкіл Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю. Викладений матеріал потребує подальшого доповнення з рекомендованої літератури.

2. Філософія в Стародавній Індії. Зародки індійської філософської думки сягають глибокої давнини (2500-2000 рр. до н.е.). Світоглядом староіндійського суспільства була міфологія. Вона викладена у Ведах – збірнику міфів, гімнів, заклинань. До складу Вед входили саліхіти – чотири збірники, в яких віршовані гімни чергуються з прозою. Веди (“відати”, “знати”) освячували кастовий характер староіндійського суспільства. Вони проголошували панування каст жерців, яких називали брахманами. Від цього ведичну міфологію називали брахманізм. Серед пам’яток індійської літератури особливу увагу привертають тексти з назвою “Упанішади”. Це різні трактати релігійно-філософського характеру. Які ж філософські ідеї містять “Упанішади”? Насамперед думки про виникнення світу; концепції про бачення життєвої долі людини, перетворення душі; ідеї про умови реалізації людської свободи; процес пізнання світу та ін.

Отже, в основних творах Стародавньої Індії мова йде про осмислення долі, становище людини, про пошук шляхів звільнення людини від блукань душі і досягнення стану повного блаженства – “мокші”.

В індійській філософії існувало *два типи філософських шкіл*: класична, ортодоксальна (астіка) і неортодоксальна, некласична (настіка). Авторитет Вед визнавали ортодоксальні школи. До ортодоксальних шкіл належали йога, санкх’я, міманса, веданта, вайшешика.

Усі школи проголошують основою світу Брахмана, Бога, духовну субстанцію.

Неортодоксальні, некласичні філософські школи – бхаватизм, аджівіка, буддизм, джайнізм і локаята (чарвака) – не визнавали святості Вед, хоча деякі ідеї використовували у своїх вченнях.

Отже, особливості індійських релігій такі: інтровертність, акцент на індивідуальний пошук, на прагнення та можливості особистості знайти свій шлях до мети, спасіння та звільнення для себе. Ортодоксальні філософські доктрини Стародавньої Індії були тісно пов’язані з соціальною кастовою системою. Буддизм став релігією та філософією нового типу, світовою релігією, яка пододала умовності кастової нерівності, але нарешті була витіснена за межі Індії та отримала розповсюдження в Південно-Східній та Центральній Азії, а також на Далекому Сході.

Після розгляду теми студенти повинні зрозуміти, що філософські системи Стародавньої Індії, якщо порівнювати їх з іншими, сучасними їм системами, в ряді аспектів, особливо в плані онтогенезу, тобто єдність макро- та мікросвіту, природи і людини є більш глибокими і по-філософськи насиченими. Кінцевою метою духовного пошуку філософів Стародавньої Індії є звільнення від труднощів життя, спасіння у великій пустоті та вічному небутті, що стоїть поза феноменальним світом. Треба підкреслити основні особливості давньоіндійської філософії:

- своєрідне ставлення до Вед;
- споглядальний характер;
- виникнення логіки;
- соціальна філософія будується на принципах етики, страждань і щастя.

3. Філософія Стародавнього Китаю. Виникнення і становлення стародавньої китайської філософії припадає на VIII ст. до н.е. Саме в цей період сформувалися такі *основні школи*: даосизм, конфуціанство, легізм, моїзм, натурфілософія. Формувалася філософія Китаю в лоні міфології.

Духовним каноном було “П’ятикнижжя”. Саме в ньому в міфологічній формі закладено основи давньокитайського світобачення. До “П’ятикнижжя” входили:

- Шіцзінь (книга пісень);
- Іцзінь (книга змін);
- Чуньцю (книга літописів);
- Шуцзінь (книга історії);
- Лішу (книга ритуалів).

Проблеми, які порушуються в цих книгах, такі: єдність і різноманітність речей, дія протилежних сил в єдиній субстанції, природна закономірність, природність людської душі і свідомості.

Згідно з філософією Стародавнього Китаю все у світі – це результат взаємодії двох протилежних початків буття – Інь і Янь.

Інь – жіночий початок буття (темний, пасивний, вологий);

Янь – чоловічий (світлий, активний, сухий).

Від взаємодії цих двох початків виникають такі стихії: вода; вогонь; земля; дерево; метал.

Порівнюючи давньоіндійську і китайську філософії, треба підкреслити більшу деталізацію, послідовність і заглиблення в суперечливе парадоксальне мислення.

Слід виділити такі *філософські школи* Стародавнього Китаю:

- даосизм;

- конфуціанство;
- моїсти;
- легісти (Фацзя);
- школа “імен”.

Важливу філософську школу в Китаї організував Лаоцзи. Головною проблемою її було питання про ідеї світобудови. Людина, її діяльність виводяться з космічних законів. Вихідне поняття цієї школи – “дао”, це одночасний шлях, який проходять усі явища, речі, це першооснова і першоджерело. Є ще категорія “де” – конкретний шлях окремої речі або групи речей. Категорії “Дао” і “Де” дозволили розглянути проблему єдності, сутності і якості та їх відношення.

Категорія “*Дао*” – це єдиний і універсальний початок буття. Вона тлумачиться як закон світобудови, як доля людини, як закон правильного мислення.

Лаоцзи висловлював свої думки відносно розвитку держави, вважав, що невеликі держави з нечисленним населенням житимуть стабільним, урівноваженим життям.

Видатний філософ Китаю *Конфуцій* жив у VI ст. до н.е. Він заснував школу конфуціанства, де увага була зосереджена на соціально-етичних проблемах. Вирішальну роль у житті людини відіграє закон Неба, згідно з ним треба будувати свою поведінку. Якщо людина зможе це зробити, то вона шляхетна.

Якщо людина не має внутрішніх переконань, діє під впливом юрби, дбає лише про зиск – це низька людина.

Конфуцій будував свою етику за принципами стародавньої релігійної моралі – людяність, справедливість, обов’язок, ритуальність, знання, довіра. У його філософії відображається тенденція добропорядності, добродесності.

“Людино, чого не бажаєш собі, того не роби й іншому”, – радив Конфуцій. Він приділяв значну увагу проблемам суспільного розвитку держави. Умова щасливого життя у державі – дотримання принципу “виправлення імен”. Правитель завжди буде правителем, слуга – слугою, батько – батьком, син – сином. Вчення Конфуція з часом було канонізоване і сьогодні є актуальним та має багато прихильників.

Важливу роль у розвитку філософії Китаю мала *школа Ян Чжу*. Вона розвивала і підтримувала вчення Лаоцзи, виступала проти конфуціанства. Людина повинна керуватися законами природи.

Проти конфуціанства виступала школа Фацзя, засновником якої був Сюньцзи. Філософи цієї школи заперечували існування надприродного світу, священності неба. Доля людей залежить не від

неба, а від них самих, від правильного знання і використання законів природи.

Філософські школи Давнього Китаю піднімали ціннісно-значущі, гуманістичні проблеми. Вони були тісно пов'язані з проблемами життєвої мудрості, моралі, з пізнанням природи та суспільства.

Отже, якщо Індія – царина релігій, а релігійне мислення жителів Індії насичене метафізичними спекуляціями, то Китай представляє цивілізацію іншого типу. Соціальна етика та адміністративна практика тут завжди відігравали значну роль порівняно з містичними абстракціями. Великими пророками вважалися ті, хто вчив жити достойно, відповідно до прийнятих норм моралі, жити заради життя, а не заради блаженства на тому світі. Етично-детермінований раціоналізм був домінантою, яка визначала норми соціально-сімейного життя китайців.

4. Космологізм ранньої грецької філософії. Специфіка давньогрецької філософії на початковому етапі полягала в прагненні зрозуміти сутність природи, світу в цілому, Космосу. Рання грецька філософія за своїми проблемними інтересами є космоцентричною, тобто орієнтованою передовсім на Космос, як на безумовну реальність і найвищу цінність. Образ Космосу будувався за принципом предметно-речового, тілесно-статуарного бачення світу. Отже, предмет постійних устремлінь грецького філософа – вічний і незмінний макрокосмос (природа). Буття для грека – це існування в певному місці Космосу, який сприймається як “упорядкований світ”. Людина постає лише щаблем у природному порядку, особливим видом тварини – “суспільною твариною” – і ще не протиставляється світові.

Цей початковий період давньогрецької філософії називають натурфілософським, де спосіб філософствування і спосіб світорозуміння є такими, в яких природа відіграє вирішальну роль. Філософи намагалися відкрити вічні закони природи, зрозуміти природні процеси без допомоги міфологічних уявлень. Таким чином, греки зробили перший крок у напрямку до наукового способу мислення, заклали підвалини майбутнього природознавства. Поєднання філософії та науки стало важливою умовою швидкого розвитку філософії у Стародавній Греції.

Для перших філософів спільним було переконання, що за всіма змінами у природі повинна стояти первісна праматерія. Головним питанням давньогрецької філософії було питання про першооснову речей (архе), те субстанційне начало, з якого все виникло. Представники мілетської школи (від назви міста Мілет у Малій Азії) вирішували це питання з позицій наївного матеріалізму.

Першоречовину буття вони уявляли в конкретно-речовій формі води – *Фалес* (близько 625-547 до н.е.), повітря – *Анаксимен* (близько 585-525 до н.е.), “айперона” – *Анаксимандр* (близько 610-516 до н.е.). Початковий стихійний матеріалізм був невіддільним від елементів діалектики, яка сприймає світ у його народженні, становленні та розвитку. Згідно з вченням *Геракліта* (близько 544/540-483 до н.е.) першоначалом світу є вогонь, що закономірно спалахує і закономірно згасає.

Вогонь у Геракліта постає і як прообраз становлення, мінливості сушого. Все тече, все змінюється, вважав Геракліт, а тому не можна двічі увійти в одну і ту ж річку, оскільки і води будуть іншими, та й людина вже буде не та. Таким чином, Геракліта можна вважати одним із засновників діалектичного мислення, згідно з яким різноманітність сушого можна звести до певної його внутрішньої енергетики.

Не погоджувалися з Гераклітом представники елейської школи (елеатів) – *Ксенофан* (близько 570-478 до н.е.), *Парменід* (кінець VI – V ст. до н.е.), *Зенон* (близько 333-262 до н.е.), які вважали, що світ є незмінним і нерухомим буттям. Буття – центральне поняття філософії елеатів. Вперше в тлумаченні субстанції вони перейшли від конкретних природних стихій (води, повітря, вогню тощо) до буття як такого. Таке розуміння останнього відриває його від світу матеріальних речей і перетворює в ідею, хоч буття і залишається поцейбічним, оскільки ідеальне в елеатів ще не відірвалось від матеріального, не перетворилось у його протилежність. Висунення елеатами поняття єдиного буття як неперервного, незмінного, неподільного, однаково наявного в усіх елементах Дійсності – це ще один крок у розвитку філософії.

Закінченої форми грецький матеріалізм набуває у світогляді останнього великого натурфілософа *Демокрита* (близько 460-370 до н.е.), який завдання філософії бачив у тому, щоб навчати істині. За Демокритом ніщо не виникає з нічого і не перетворюється у ніщо. Якщо у світі не було б чогось стійкого і незмінного, світ не утримався б у бутті. Все навколо складається з маленьких невидимих частинок, кожна з яких вічна і незмінна. Ці частинки Демокрит називав атомами (“атом” означає неподільний). Матерія, з якої створено все навколо, не може й далі поділятися на ще дрібніші часточки, бо інакше атоми вже не могли б служити будівельним матеріалом.

Демокрит підбив підсумок грецької натурфілософії, представників якої цікавило передовсім питання про першоначалом речей і його відношення до різноманітного світу явищ, тобто фактично завершив епоху “досократиків”, які в рамках

натурфілософської традиції не могли пояснити характеру розвитку людського мислення, зв'язку між природним і духовним. Цілком природно, що у бутті космологічного натуралізму людина безнадійно втрачалася.

Водночас поряд з матеріалістичними школами виникають філософські школи, серед яких переважають ідеалістичні орієнтації.

Так, близько 532 р. до н.е. у Критоні виникає впливова релігійно-філософська група – *Піфагорійський союз*, засновником якого був *Піфагор* (580-500 рр. до н.е.).

Першоосновою для Піфагора є кількісне відношення – число, але слід зауважити, що число для нас – це величина арифметична і математична, а для еллінів – величина геометрична, що існує у вигляді геометричних пропорцій.

Усе своє життя Піфагор сконцентрував на пошуці гармонії. У будові Всесвіту, в геометричних пропорціях, у суспільному житті, у стосунках між людьми, в усіх проявах буття і людського існування – скрізь він відшукує гармонію, яка привносить у все суще красу та благо. Одним із принципів вчення Піфагора була віра у “переселення” душі після смерті людини з одного тіла в інше. Згідно з його вченням після смерті душа не може одразу звільнитися від гріхів своїх, тому повинна вселитися в інше тіло, в якому продовжує свій шлях до очищення і порятунку. Шляхи очищення грішної душі різноманітні: піст, вегетаріанство, релігійні обряди.

5. Класичний період античної філософії (Сократ, Платон, Аристотель). Звернення до людини як предмета філософствування виразно виявляється у софістів – професійних учителів загальної освіти, зокрема філософії, котрі виробили новий своєрідний тип філософського світогляду. Відбувається поворот інтересу філософів від світу до людини як джерела всіх проблем філософії, до питань теорії пізнання. Приділяючи головну увагу аналізу пізнавальних та оцінювальних здібностей людини, софісти виходили з ідей релятивізму – вчення про те, що все у світі відносне, що може бути будь-якого об'єктивного правдивого змісту в людських знаннях.

На думку софістів, істина у кожного своя і повністю залежить від умов, місця і часу, обставин, людини. Протагор вважає, що “людина є мірою всіх речей: для існуючих – що вони існують та неіснуючих – що вони не існують”. Перенесення орієнтації філософських інтересів на людину свідчив про те, що софісти почали свідомо вирізняти з-поміж різноманітних відношень світу суб'єкт-об'єктне відношення, поза яким формування предмета філософії неможливо. Уміння софістів говорити і переконливо доводити тезу, а потім не менш

успішно і антитезу, вміння заплутати суперника в дискусії призвели до негативної оцінки діяльності софістів та їх методу – софістики.

Спробу подолати релятивізм і суб'єктивізм софістів, їхній принцип “все є відносним”, відновити віру до загальних цінностей зробили Сократ (близько 469-399 до н.е.) та Платон (428/427-347 до н.е.). Надзвичайний вплив цих мислителів на античну світову філософію значною мірою зумовлений тим, що саме вони відкрили і почали досліджувати теоретичне мислення – всезагальні ідеї.

На відміну від софістів *Сократ* намагався довести, що існують абсолютні норми людської поведінки і вони є загальноприйнятими. Звернувши увагу на поняття, зробивши їх предметом дослідження, Сократ вважав, що фундаментом знання є людський розум. Несхитна віра філософа в останній дає підстави назвати його раціоналістом. Саме через розум Сократ обґрунтовував моральні цінності, їхню вічність і незмінність.

Філософське вчення Сократа народжувалося під двома новими девізами: “Пізнай самого себе” і “Я знаю, що я нічого не знаю”. Справжні знання, на думку Сократа, слід шукати в собі (“пізнай себе”), оскільки безсмертна душа людини, пройшовши повне коло космічних перевтілень, потенційно знає усе. Відмовившись ВІД створення картини світу, Сократ змінив напрям філософського дослідження від світу, природи до людини. Греки першими в особі Сократа закликали людину “пізнати саму себе”, і це був заклик не до одних лише греків, але і до всіх інших. Пізнати світ людини можна тільки тоді, коли пізнаєш душу людини та її основні справи. У цьому, на думку Сократа, основне завдання філософії.

Досліджуючи природу загальних понять лише у сфері моралі, Сократ не міг відповісти на питання про те, де знаходяться ті загальні поняття та ідеї, які визначають поведінку діяльності людини. Відповідь на це питання дав *Платон*, розвиток думки якого вплинув на подальший розвиток європейської філософії. Основним змістом учення Платона була теорія ідей, на якій будувалася не тільки система категорій, а й його онтологія, космологія, гносеологія.

На думку Платона, світ чуттєвих речей не є світом дійсно суцього, оскільки чуттєві речі перебувають у безперервній зміні: то виникають, то гинуть. Отже, вічне та незмінне не є фізичною праматерією. Вічними і незмінними є уявні або ж абстрактні зразки, за якими створені всі феномени природи. Ці зразки або безтілесні прообрази Платон називав ідеями. Вони не залежать від умов простору і часу і є вічними та незмінними. Щодо чуттєвих речей ідеї є водночас і їх причинами, і тими зразками, за якими були створені ці речі. Таким

чином, Платон вважав, що поза чуттєвим світом повинна існувати окрема власна дійсність, яку він назвав світом ідей, де є вічні і незмінні зразки усіх феноменів, з якими ми зустрічаємося в природі.

Пригадати те, що душа бачила у світі ідей, зможе діалектика, з допомогою якої відбувається пізнання істинно сутнього. Отже, якщо про речі, які ми сприйняли відчуттями, маємо лише непевні уявлення, то те, що ми збагнули розумом, належить до точного знання. Відкривши світ умоглядного (теоретичного) бачення реальності, Платон багато зробив для розуміння природи пізнання. Саме розум має бути вирішальним у створенні та управлінні доброю державою.

Нові принципи витлумачення світу запропонував учень Платона *Аристотель* (384-322 до н.е.), який не тільки відкрив нові предметні галузі пізнання, а й започаткував логіку, розробив логічні засоби аргументації, ствердив логоцентристський тип західноєвропейського мислення. Він був великим систематизатором, котрий заклав і упорядкував науки. Якщо Платон послуговувався тільки розумом, то Аристотель ще й відчуттями. Майже вся його творчість пов'язана безпосередньо з природничими дослідженнями. Керуючись довірою до чуттєвого досвіду, до сфери індивідуального й одиничного буття, Аристотель піддає критиці теорію ідей Платона, його онтологію, космологію, вчення про людину.

На думку Аристотеля, Платон перевернув усе з ніг на голову. Передусім йдеться про окреме від реальних речей існування ідей, які претендують на те, щоб бути причинами речей, їх сутністю. За Аристотелем, загальне не може існувати окремо від одиничних речей. Тільки одиничне буття може бути субстанцією.

Загальне існує в окремих чуттєвих речах, завдяки яким воно може бути пізнане. Отже, сутність речі не може перебувати поза самою річчю. Проголосивши, що ідея та річ – це не одне й те ж, тільки річ існує у реальності, а ідея – в нашому пізнанні і позначає передовсім не єдине, а загальне в різних речах, Аристотель стверджував, що пізнання слід спрямувати на вивчення внутрішньої будови речей та їх причин і дій.

За Аристотелем, дійсність складається з різноманітних окремих предметів, котрі становлять єдність форми та матерії. Матерія є матеріалом, з якого створені предмети, а форма – його конкретна властивість. У матерії завжди закладена можливість досягнути певні конкретні форми. Можна сказати, що матерія прагне реалізувати закладену в ній можливість. Згідно з Аристотелем кожна зміна в природі є перетворенням можливості в дійсність. Форма предмета

свідчить про його можливості і про їх обмеженість. Таким чином, причиною існування речі “оформленої матерії” є форма.

6. Пізньоантична філософія. Занепад демократичного рабовласницького поліса хронологічно збігається з добою так званого *еллінізму* (IV ст. до н.е. – V ст. н.е.). Значною мірою це було пов’язано з великими політичними змінами, які настали внаслідок завоювань Олександра Македонського, який прилучив до грецької цивілізації Єгипет, увесь близький Схід і навіть Західну Індію. Виникнення імперії зумовило зміну становища людини в світі, суспільстві, у взаєминах між людьми. Загальне (політичні справи, установи, закони) відчужується від особи, не залежить від неї, і вона втрачає інтерес до всього державного.

Значне місце у філософії займають морально-етичні проблеми, суб’єктивна тематика, зокрема проблеми щастя і сенсу життя. Пізня антична філософія постала індивідуалістичною, суб’єктивно забарвленою, все більше скеровувалася у напрямку життєвих втіх. Відхід від політичного і громадського життя розглядався як важлива передумова досягнення справжнього щастя. Це простежується у всіх провідних напрямках елліністичної філософії – стоїцизмі, епікуреїзмі та скептицизмі.

Найпоширенішою філософською течією в елліністичний період був “*стоїцизм*”, засновником якого був *Зенон* (333-262 до н.е.). Стоїки, як і Геракліт, вважали, що всі люди є часткою світового розуму, або “логоса”. Кожна людина – це світ у мініатюрі, “мікрокосмос”, який є відображенням “макрокосмосу”. Звідси ідея існування загального права, або так званого “природного права”, яке стосується всіх людей, навіть рабів. Стоїки піднялись до ідеї самоцінності особи, яка в подальшому була сприйнята християнством. Однак життя свідчило про те, що суспільні відносини нависають над людиною як фатум, фатальність, які виявилися значно сильнішими за людину. Звідси випливає, що вимога стоїків спрямована на збереження особистісної безпеки, але не через активну діяльність, а певний інтелектуальний настрій, тобто орієнтацію на індивідуалізм і внутрішню замкнутість – апатію (відсутність переживань).

Епікуреїзм (IV ст. до н.е. – II ст. н.е.), засновник *Епікур* (341-270 до н.е.), у своїй філософії віродив всі положення атомістичного вчення Демокрита. Однак порівняно з Демокритом, в якого атоми рухаються в порожнечі лише під дією необхідності, Епікур вводить ідею спонтанного руху як відхилення від прямолінійного, самочинного відхилення від лінії необхідності. Останнє трактується Епікуром як мінімум свободи, можливість свободи і в людині, як

подолання фаталістичного розуміння законів природи. Звертаючи головну увагу не на об'єкт, як це було у Демокрита, а суб'єкт, Епікур ідею самочинного відхилення атома від лінії необхідності вбачав в основному правилі мудрого життя – у відхиленні від незадоволення. Хто хоче зберегти спокій душі, має відійти від громадського життя і жити самотньо. “Живи приховано”, – такою була порада Епікура.

Не заперечуючи чуттєві насолоди, Епікур звертав увагу на можливість побічної дії, тобто пропагував міру в насолодах.

Скептицизм (виник у IV-III ст. до н.е.), засновник *Піррон* (близько 365-275 до н.е.), постає як теоретично обґрунтоване обмеження абсолютизації тих чи інших моментів людської діяльності та пізнання. Піррон виходив з того, що будь-яке істинне знання про речі навколишнього світу неможливе, оскільки, коли все тече і змінюється, то ні про що загалом сказати нічого неможливо. Наше ставлення до світу має впливати з того, що в ньому все відносне, а тому треба утримуватися від будь-яких категоричних тверджень про нього. Це утримання зумовлює байдужість, незворушливість (атараксію) щодо світу, той спокій, в якому скептицизм вбачає вищу мету доступного для філософа щастя.

Секст Емпірик систематизував попередні аргументи на користь утримання від суджень з метою дістати душевну рівновагу та блаженство, досягнення яких і є метою філософії. Таким чином, основу скепсису становить не сумнів, а незворушність духу.

Прагнення пізньоантичної філософії віднайти нетрадиційні шляхи в розумінні людини та її мислення знайшло своє певне продовження у філософії *неоплатонізму* (III-VI ст.), яка поширилася в Римській імперії. Ця течія виникла на основі теорії ідей Платона, вчення якого було витлумачене неоплатоніками в дусі містицизму. Найвідомішими представниками неоплатонізму були *Плотін* (близько 205-270), *Порфирій* (232/233 – близько 304), *Ямвліх* (близько 245-330), *Прокл* (412-485). Неоплатонізм поєднує східні вчення з грецькою філософією. Головне в неоплатонізмі – вчення про потойбічність, надрозумність і навіть надбуттєвість першоначала всього суцього та про містичний екстаз як спосіб приближення до цього першоначала.

Неоплатонізм – це своєрідний перехідний період від раціоналістичної в цілому філософії античності до містико-іраціональної думки епохи Середньовіччя, де відбулася християнська інтерпретація неоплатонічних тем.

Отже, *основні риси античної філософії такі*: по-перше, для античної філософії характерним є наявність різноманітних шкіл,

течій, напрямків, ідеї яких стали джерелом виникнення майже усіх пізніших типів світогляду.

По-друге, антична філософія була, як правило, органічно пов'язана з наукою.

По-третє, для філософії Стародавньої Греції визначальною є стихійна діалектика.

По-четверте, помітною рисою античної філософії є оригінальність філософських ідей, самостійність філософського мислення взагалі.

По-п'яте, це створення цілісної картини світу на основі уявлення про єдині начала буття (матеріальні та ідеальні).

Термінологічний словник

Веди – збірник священних пісень та жертвних формул, урочистих гімнів та магичних заклинань, які використовувалися при жертвопринесенні. Всього таких вед чотири – Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа.

Брахман – вища абсолютна реальність, абстрактна вища сила, яка інколи втілює частину своїх реалій у вигляді явищ.

Атман – одне з головних понять релігійно-міфологічної системи індуїзму. У ведичній літературі (Упанішадах) означає суб'єктивну, психологічну.

Ахімса – релігійно-етичний принцип (обов'язок) – незаподіяння зла живим істотам, характерне для індуїзму, буддизму та джайнізму.

Пуруша – вище духовне начало, вища душа, частиною якої є душа індивіда.

Дхарма – багатозначний термін, який позначає буддійську доктрину, буддійський закон та першоначала Всесвіту.

Карма (від санскрит. – дія, обов'язок, діяльність). У релігійно-філософських системах Стародавньої Індії – певна визначеність наперед людського життя (долі), мета якої – провести людину через випробування, щоб вона шляхом самовдосконалення досягла найвищої мети морального розвитку – мокші.

Нірвана (від санскрит. – згасання) – центральне поняття релігійної філософії буддизму та джайнізму, означає повне звільнення людської душі від безперервного потоку перевтілень, страждань (Санжари) та злиття з духовною першоосновою світу.

Увей – (кит. недіяння) – поняття релігійно-філософської системи даосизму, яке означає відсутність цілеспрямованої діяльності, що не

співвідноситься з процесом природного світопорядку, у вузькому сенсі – уникнення будь-якої діяльності, що заважає досягненню Дао.

Небо – верховне божество та вище уособлення розуму, доцільності, справедливості та добротності. Претендуючи на спорідненість з Небом, китайські правителі почали називати країну Піднебесною, а себе – синами Неба. Для них ототожнення себе з Небом означало взяти на себе відповідальність за весь світ.

Концепція Іньян – поділ всього суцього на два начала – жіноче та чоловіче. Чоловіче начало (ян) асоціювалося з сонцем і всім світлим, яскравим, сильним. Жіноче начало (інь) було пов'язане з місяцем, з усім темним та холодним. Обидва ці начала тісно взаємопов'язані та гармонічно взаємодіють.

Дао (шлях) – загальний Закон і Абсолют. Дао панує усюди і в усьому, завжди і безмежно. Його ніхто не створив, але все, що відбувається, пов'язано з ним. Постійне і невичерпне воно дає початок і форму усьому суцьому. Дао проявляється через свою еманацию – “де”.

Космоцентризм (від давньогрец. “космос” – порядок, краса, влаштування) – розуміння Всесвіту як розумного та закономірно впорядкованого.

Стоїцизм – напрям давньогрецької філософії епохи еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відсторонення від благ і радощів життя.

Скептицизм (від грец. той, що розглядає, досліджує) – філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV-III ст. до н.е., яка сповідувала ці ідеї.

Питання для самостійного вивчення теми

1. Яке місце займає філософія в духовній культурі суспільства?
2. Чому вивчення філософії необхідне фахівцю будь-якої галузі?

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Основні принципи періодизації історико-філософського процесу.
2. Культ сім'ї та клану в Стародавньому Китаї.
3. Лаоцзи та його твір “Даодецзин”.
4. Стародавня давньоіндійська літературна пам'ятка “Веди”.
5. Буддійська етика.
6. Енциклопедичний характер систематизованих філософських уявлень античних філософів.
7. Вчення про мікро- та макрокосмос в античності.

8. Діалог та виникнення філософської традиції.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Що є основою визначення історичних етапів розвитку філософії?
2. Що сприяло зародженню філософських думок?
3. У чому особливість філософських ідей Стародавнього Сходу?
4. Назвіть школи староіндійської філософії. За якими ознаками вони поділяються?
5. У чому полягає відмінність давньоіндійської філософії від релігійних систем Стародавньої Індії?
6. Які філософські течії притаманні давньокитайській філософії?
7. Що таке Дао? До якої філософсько-релігійної системи належить?
8. У чому головна особливість античної філософії?
9. Які етапи виділяють у розвитку античної філософії?
10. Хто такі “досократики” та в чому полягають особливості їх філософствування?
11. Хто такі софісти?
12. Які аспекти вчення Платона зумовили його значення для світової філософії?
13. У чому головна відмінність філософії Аристотеля від філософії Платона?
14. У чому сутність епікуреїзму?
15. У чому сутність стоїцизму?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. У чому відмінність давньокитайської філософії від індійської?
2. У чому ви бачите відмінності даосизму від конфуціанства?
3. Думки даоських мудреців про досягнення безсмертя.
4. Які ідеї філософії Стародавньої Індії і Китаю, на вашу думку, найбільш актуальні в наші дні? Як ви думаєте, чому?
5. Чим пояснюється тісний взаємозв'язок природознавчих та філософських знань в античний період?
6. Обґрунтуйте тлумачення, що філософська позиція – вихідний пункт розвитку науки.
7. Аристотель писав: “Перша філософія має своїм предметом пізнання причини справжнього, оскільки воно справжнє”. У чому, згідно з Аристотелем, полягає відмінність філософії від інших наук?
8. У чому полягала сутність полеміки Сократа із софістами?
9. Які особливості притаманні етичним поглядам Епікура? Чим вони відрізнялися від позиції викривленого епікуреїзму?

10. У чому сутність раціональної етики Епікура, її сучасне значення та вимоги до людини.
11. Що поєднує філософські школи еллінізму?
12. Які особливості філософських проблем епохи античності?
13. Спираючись на вчення Сенеки, Епіктета, Епікура, Тита Лукреція Кара, розкрийте питання пошуків свободи і щастя людини в античній філософії.

Тестові завдання

1. Як ви думаєте, якому з античних філософів належить афоризм: “Платон мені друг, але істина – дорожче”?
 - а) Сократу;
 - б) Парменіду;
 - в) Аристотелю;
 - г) Фалесу;
 - г) Демокриту. Як ви розумієте цей афоризм?
2. Кому з філософів античності належить афористичний вислів: “Людина є мірою всіх речей: існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують”?
3. Хто з давньогрецьких філософів вважав, що першоначалом світу є повітря?
 - а) Анаксимандр;
 - б) Геракліт;
 - в) Анаксимен.
4. Що, на думку Демокрита, є основою буття?
 - а) вода;
 - б) айперон;
 - в) атоми.
5. Хто з названих філософів вважав першоначалом воду?
 - а) Анаксимен;
 - б) Фалес;
 - в) Левкіпп.
6. Згідно з ученням Демокрита:
 - а) атоми – невидимі неподільні частинки, нескінченні за кількістю;
 - б) атоми – подільні, невидимі частинки Всесвіту, нескінченні за кількістю;
 - в) атоми не є мінімальними першотілами, проте з них складаються різноманітні речі.
7. Яке з висловлювань про ідеї належить Платону?
 - а) “Кожна з ідей існує ...Речі отримують свої імена завдяки приналежності до них”;

б) “Ідеї в такій формі, як це дехто стверджує, не існують. Як можуть ідеї, будучи сутністю речей, існувати незалежно від них?”.

8. Аристотель стверджував:

- а) кожна річ має чотири причини виникнення;
- б) ідея речі – єдина причина речі;
- в) речі виникають із атомів за необхідністю.

Література: основна [5; 12; 22; 25; 26; 29; 32; 27-33];
додаткова [1-3, 40, 41, 43].

Тема 3. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

План лекції

1. Релігійний характер середньовічного світогляду й філософії.
2. Період апологетики та патристики.
3. Схоластична філософія. Номіналізм та реалізм.
4. Містична філософія.
5. Ідейний зміст світогляду Ренесансу.
6. Розвиток натурфілософських вчень в епоху Відродження.

Основні поняття: секуляризація, апологетика, патристика, теоцентризм, креаціонізм, християнська антропологія, схоластика, гуманізм, натурфілософія, протестантизм, пантеїзм, геліоцентризм.

Методичні рекомендації

1. Релігійний характер середньовічного світогляду й філософії.

Перш ніж почати розгляд філософської думки епохи Середньовіччя, потрібно згадати особливості античної філософії.

На відміну від античної філософії, де началом всього є природа (космоцентризм), в епоху Середньовіччя джерелом будь-якого буття, блага та краси був Бог. Середньовічне мислення є теоцентричним. Бог є реальністю, який утворює та визначає все суще. Основою християнського мислення є два важливих принципи, які не зводяться до міфологічної свідомості та язичницького (нехристиянського) мислення: 1) ідея творіння – креаціонізм; 2) ідея одкровення. Ці дві ідеї можна звести до онтологічних (вчення про світ) та гносеологічних (вчення про пізнання) аспектів філософії.

Справа в тому, що в IV-V ст. у Європі відбулися глобальні зміни. Римська імперія розділилася на дві окремі частини – Західну і Східну імперії, на місці яких згодом виникають, з одного боку, європейські держави, а з другого – Візантійська імперія. З розпадом Римської

імперії починається новий період в історії Європи – Середні віки, який продовжувався до XV ст.

Цей час знаменувався тим, що до IV-V ст. вже склався певний світоглядно-релігійний напрямок у регіоні. На зміну язичництву прийшло християнство, яке стало основою світоглядної системи європейської цивілізації. Саме тому в епоху Середньовіччя в Європі розвивалася в основному християнська філософія.

Якщо античну філософію називають космоцентричною з огляду на те, що в центрі її пошуків стоїть Всесвіт і людина, то християнська філософія Середньовіччя – теоцентрична. У свою чергу, ідея Бога проходить крізь внутрішній світ людини. Тому філософська проблематика Середньовіччя у своїй основі лишається незмінною, хоча відбувається зміщення акцентів.

Оскільки середньовічний спосіб буття формує сприйняття світу “за образом і подобою” духу, то вирішення усіх проблем людини пропонується шукати у сфері духу. Безперечно, що найдосконалішим втіленням духовності є Бог. Теологія стає основним знанням цього часу. Як наслідок, християнська філософія, на відміну від античної, проголошує тілесні характеристики вторинними, натомість підкреслює важливість духовних критеріїв оцінки осіб.

2. Період апологетики та патристики. Початковий період середньовічної філософії отримав назву *апологетика* (від грец. захист ідей), II-IV ст. У цей час відбувається боротьба проти античної філософії і формуються принципи середньовічної філософії. Найбільш відомі представники періоду апологетики Юстин Мученик, Квінт Тертулліан та інші.

Філософські погляди *Тертулліана* розкриваються в основному творі “Апологетикум” (“Захист”): “Вірую, тому що абсурдно”. Приниження знання і розуму, ворожнеча до “язичницької” філософії і звеличування сліпої віри – така головна ідея праць Тертулліана. Його поняття віри підготувало основу для підкорення філософії теології (вчення про віру), що було характерним для всього наступного періоду розвитку християнської філософії.

Наступний період середньовічної філософії – *патристика* (від лат. отці (церкви), IV-VIII ст. У цей період найбільший вплив на розвиток філософії мали Аврелій Августин, Оккам та інші.

Августин Блаженний у своїх творах “Сповідь”, “Про град Божий” доводить, що Бог – найвища цінність і буття. Існують вічні ідеї, що зумовлюють існуючий у світі порядок. Бог створив світ із нічого з доброї волі, а не через необхідність. Людина – це малий світ, який поєднує в собі природу матеріальних речей, рослин і тварин, а також

має розумну душу і свободу волі. Душа людини, за Августином, є безсмертною. Він підкреслював примат духовної влади над мирською, оскільки без церкви немає порятунку. Історія, на його думку, – лише короткий відрізок між двома “вічностями” – створінням світу Богом і “тисячолітнім” царством Божим на землі.

3. Схоластична філософія. Номіналізм та реалізм. Наступний період у розвитку філософії феодального суспільства – це так звана *схоластика* (від лат. шкільний, учений). Розквіт її припадає на XI-XII ст. (класична схоластика) і XIII ст. (пізня схоластика). Це філософія, якої навчали в університетах. А надалі слово “схоластика” стало синонімом такої науки, що була відірваною від життя, далекою від спостережень і дослідів та базувалася на некритичному наслідуванні переважно церковних авторитетів. Відомі представники цього періоду – Ансельм Кентерберійський, Іоан Росцелін, П’єр Абеляр, Дунс Скот, Роджер Бекон.

Одним з найбільш видатних представників зрілої схоластики був теолог *Тома Аквінський* (1224/25-1274). Він намагався обґрунтувати основні принципи християнської теології, спираючись на вчення Аристотеля. При цьому це вчення було перероблено таким чином, що воно не вступало в протиріччя з догматами творіння світу з нічого та з вченням про боголюдину І. Христа.

Одне з головних питань, над яким працював філософ, – це співвідношення науки й віри. Зокрема, він визнав відносно самостійну роль науки, насамперед філософії. Вона є преамбулою віри. Розум аналізує факти, відчуття і приходять до істини, пояснюючи Боже буття і цінності християнства. Догмати віри, доведені за допомогою філософських аргументів, зміцнюють християнську віру. Спираючись на вчення Аристотеля, Т. Аквінський доводив буття Бога, визнаючи разом з тим неможливість обґрунтувати первородний гріх, виникнення світу “з нічого”.

Перший доказ Божого буття випливає з Аристотелевого розуміння сутності руху: існує першодвигун, який сам не потребує джерела. Це – Бог.

Другий доказ базується на Аристотелевому принципі похідної першопричини. Кінцевою причиною всього може бути тільки Бог.

Третій доказ випливає з розуміння категорій необхідного і випадкового. Є певна Сутність, необхідна сама по собі. Це тільки Бог.

Четвертий доказ пов’язаний з визнанням зростаючих ступенів досконалості. Є певна, абсолютно досконала Сутність. Це – Бог.

П’ятий доказ Аквінський наводить, спираючись на визначення доцільності. Є розумна сутність, яка має на меті все, що відбувається в природі. Такою Сутністю може бути тільки Бог.

Цікаво, що Тома Аквінський, у певному розумінні, здійснив “переворот” на шляху пізнання істини, спираючись на “здоровий глузд” і аналогію людських органів чуття. Так, він на противагу патристичним ученням твердив, що людина – це єдність душі і тіла. Треба жити в реальному світі, в єдності з природою і прагнути не тільки до райського, а й до земного блаженства. Якщо віра буде “над духовною”, вона перетвориться на абстракцію, а християнство буде “впадати” в містику. Адже природу і матеріальний світ створив Бог.

Значення Томи Аквінського для світової культури полягає в тому, що він створив розгалужену систему католицького віровчення, що пояснювало всі проблеми людини й світу.

Сутність спору між *номіналізмом та реалізмом* полягає в існуванні універсалій, тобто в питанні про відношення одиничного і загального. Реалізм приписував існування лише загальному. Загальне – це ідеї, які існують щодо одиничних речей і поза ними. Номіналісти не допускали реального існування універсалій – загальне існує лише після речей. Крайні номіналісти вважали загальне пустим звуком. Помірковані номіналісти заперечували реальність загального в речах, але признавали його як думки, поняття, імена (“*nomina*”), які відіграють важливу роль у пізнанні.

Номіналізм містив матеріалістичні тенденції, тому що виходив з реальності чуттєвого світу. Він підривав схоластику зсередини та готував підґрунтя для відокремлення філософії від теології, а також для нового природознавства.

4. Містична філософія. Одним з питань цієї теми є розгляд містичної філософії. З XII століття в Західній Європі поширюються містичні ідеї. *Містика* – це віра в здатність людини безпосередньо спілкуватися з Богом, а для цього Бога треба було пізнати. Процес пізнання за часів Середньовіччя взагалі зводився до пізнання Бога. І навіть коли йшлося про пізнання природи, малося на увазі, що через пізнання природи людина пізнає Бога. Середньовічні філософи відрізнялися розумінням шляхів пізнання Бога. Містики при цьому вважали, що Бога не можна збагнути за допомогою розуму, інтелекту. Його можна лише відчути в собі під час містичного екстазу, коли душа, зливаючись із Богом, залишаючись часткою, стає в той же час і цілим. Екстаз досягається за допомогою вільного прояву волі. Провідну роль у цьому процесі повинні були відіграти внутрішній досвід, глибока внутрішня віра, що дозволяла піднятися до Бога, а Богові – спуститися до людини й осяяти її душу.

Містика, як побачимо далі, сприяла створенню майбутньої буржуазної етики доби Реформації. Віддаючи перевагу внутрішньому досвіду над зовнішнім, деякі містики займалися питаннями психології, зокрема з позицій містики розглядали таке явище, як інтуїція. Містичні уявлення про Бога не втратили свого значення й для деяких напрямків сучасної теології й філософії.

Помітне місце серед середньовічних містиків посідав Йоган Екхарт, відомий за ім'ям Майстер (1260-1327).

5. Ідейний зміст філософії Ренесансу. Наступні питання цієї теми стосуються філософії Відродження. Ця епоха була орієнтована на мистецтво, в центрі її уваги була людина. Філософське мислення – антропоцентризм. Індивід набуває самостійності, він представляє самого себе. Його позиція: гордість та самоствердження, усвідомлення власної сили та таланту.

В епоху Відродження філософія знову звертається до вивчення природи. Але розуміння природи має нову специфіку: християнський Бог тут втрачає свій трансцендентний потойбічний характер, він ніби зливається з природою. Такою натурфілософією є пантеїзм. Християнський геоцентризм поступово змінюється антропоцентризмом нової доби. Місце людини в світі, її доля, воля хвилюють філософів, мислителів і митців, зокрема Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Ніколо Макіавеллі, Миколу Кузанського та ін. Особливістю філософської парадигми Відродження є відродження інтересу не тільки до людського духу, а й до тіла. Мислителі висувають ідею всебічного розвитку особи.

Виникає таке явище Ренесансної культури, як гуманізм. Це спосіб мислення, який проголошує ідею людського блага головною метою

соціального та культурного розвитку та підкреслює цінність неповторності кожної особи.

Готуючись до семінару, слід звернути увагу на антисхоластичну спрямованість поглядів мислителів Ренесансу та на пантеїстичну картину світу. *Пантеїзм* – філософське вчення, в якому Бог сприймається як надприродна сила, що існує в усіх об'єктах, а не як всемогутня Особа.

Гуманісти Відродження не були атеїстами, проте критично ставилися до церкви, вважаючи, що офіційна Римо-католицька церква неправильно розуміє Бога. У творах мислителів з'являються антиклерикальні ідеї (антиклерикалізм – критика церкви як організації).

Розвиток філософії в епоху Відродження пов'язаний з іменами Миколи Кузанського, Парацельса, Джордано Бруно. Головні ідеї, які висловлюються в цей час, такі:

- 1) ідея нескінченності;
- 2) ідея загального зв'язку духу й природи + ідея розвитку, яка базується на цьому зв'язку;
- 3) ідея самостійності індивідуальних створінь і їх послідовного розподілу у ряді від нижчого до вищого.

Кожна з цих ідей пов'язана з ім'ям певного представника цього періоду: Микола Кузанський (XV ст.); Теофраст Парацельс (XV-XVI ст.); Джордано Бруно (кінець XVI ст.).

У цілому культура Ренесансу є синтезом християнської, античної та східної культур. На ґрунті переплетіння релігійних, наукових, літературних традицій в епоху Відродження народжується Західноєвропейська культура.

Отже, *основні риси філософії епохи Середньовіччя* такі: 1) теоцентризм; 2) креаціонізм; 3) релігійний світогляд; 4) духовність.

Головні риси епохи Відродження: 1) гуманізм; 2) геліоцентризм; 3) критика схоластики; 4) відродження античної діалектики; 5) пантеїзм; 6) повернення до матеріалізму; 7) дослідження проблем формування держави на переломному етапі переходу до буржуазних суспільних відносин.

Термінологічний словник

Теоцентризм – основна риса філософії епохи Середньовіччя, відповідно до якої реальністю, яка визначає все суще, є не природа і не людина, а Бог.

Аскетизм (від грец. вправа, подвиг) – моральний принцип, сутність якого полягає у відмові життєвих благ, придушенні природних бажань з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу.

Віра – особливе ставлення до реальних або уявних об'єктів (явищ), коли їх істинність приймається без теоретичного й практичного доведень.

Гріховність – релігійний термін, що означає природну неповноцінність людського буття, його внутрішню ущербність, що виявляється у відмові від духовної єдності з Богом і виборі зла.

Догмат (від грец. закон, правило, постанова) – в середньовічній філософії означає головне положення того чи іншого віровчення, яке приймається без доказів (як безперечна істина).

Екзегеза – (від грец. витлумачую) – метод трактування біблійних істин без зміни їх сутності, використовувався в середньовічній філософії (апологетиці, патристиці, схоластиці) під час вивчення Святого Письма.

Есхатологія (від грец. кінцевий та вчення) – релігійне вчення про остаточну долю людства (складова будь-якої релігійної ідеології).

Молитва – у монотеїстичних релігіях провідна форма словесного спілкування людини з Богом.

Патристика (від лат. падре – отець) – вчення отців церкви з тлумачення, обґрунтування християнства; форма філософії раннього Середньовіччя.

Апологетика (від давньогрец. захист вчення) – обґрунтування та захист християнського вчення; одна з форм філософії раннього Середньовіччя.

Схоластика (від грец. школа) – середньовічна форма філософії та її викладання; тип філософського мислення.

Томізм – офіційна філософська доктрина католицького християнства, що ґрунтується на вченні Томи Аквінського.

Одкровення – надприродне безпосереднє отримання істини, яке існує лише серед обраних людей у момент їхнього містичного просвітлення.

Провіденціалізм (від лат. – передбачення, провидіння) – релігійно-філософське розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу – як наперед визначеного наміру Бога.

Теодіцея – (від грец. бог, справедливість, букв. “боговиправдання”) релігійно-філософське вчення, метою якого є доведення того, що існування зла у світі не заперечує уявлень про Бога як абсолютне добро.

Теологія – раціональна систематизація віровчення тієї чи іншої релігії.

Християнська антропологія – релігійно-філософська концепція, згідно з якою людина є унікальним творінням завдяки своїй богоподібній сутності.

Гуманізм (від грец. людина, людське) – вчення, в якому визнається цінність людини як особистості, де блага людини – вищий та остаточний критерій.

Пантеїзм (від грец. пан – все, теос – Бог) – вчення про тотожність природи та бога, який розчинений у світі в будь-яких речах. Тут є елементи матеріалізму, частковий відхід від ортодоксального теїзму.

Секуляризація (від лат. світський) – процес звільнення різноманітних сфер суспільства, організацій, індивідуальної свідомості, діяльності та вчинків людей, соціальних відносин й інститутів від впливу релігії.

Креаціонізм (від лат. створення) – розуміння світу як результату Божого творіння.

Гілозоїзм (від грец. речовина, матерія та життя) – філософське вчення, згідно з яким уся матерія є одухотвореною і має здатність відчувати.

Реформація (від лат. перетворення, виправлення) – соціально-політичний рух в Європі XVI ст. проти феодалізму та католицької церкви, у вузькому розумінні – здійснення релігійних перетворень у дусі протестантизму.

Єресі (від грец. відбір, учення, школа) – релігійні вчення, течії, які перебувають в опозиції до панівної релігійної системи.

Питання для самостійного вивчення

1. Яке місце займає філософія в духовній культурі суспільства?
2. Чому вивчення філософії необхідне фахівцю будь-якої галузі?

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Історична роль філософії Середньовіччя.
2. Томізм як офіційне вчення Римо-католицької церкви.
3. Порівняльний аналіз античних і біблійних уявлень про виникнення світу.
4. Нове розуміння проблеми людини у християнському віровченні.
5. Проблема співвідношення філософії та релігії у працях отців церкви.
6. Аврелій Августин як найвидатніший мислитель періоду патристики.
7. Сутність релігійно-філософського вчення Томи Аквінського.
8. Проблема людини в гуманістичній філософії.
9. Вчення про “радість повсякденного буття” Мішеля де Монтеня.

10. Значення філософії Ренесансу для розвитку світової культури й філософії.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Історичні умови, в яких розвивалася середньовічна філософія. У чому їх особливість?
2. Назвіть імена мислителів, які жили та творили в цей час?
3. Які основні напрямки середньовічної філософії?
4. Що таке схоластика, які її основні риси?
5. Що таке номіналізм і реалізм, у чому полягала сутність їх боротьби?
6. Що таке містика, яка роль цього напрямку в розвитку європейської філософії?
7. Що ви можете сказати про вчення Августина та його вплив на середньовічну філософську думку?
8. Що можна сказати про вчення Фоми Аквінського та його роль у розвитку середньовічної філософії?
9. Як середньовічні мислителі ставилися до процесу пізнання?
10. Що таке теорія “подвійної істини”?
11. Яке місце займає людина в ученнях середньовічних мислителів, як вона їх розуміє?
12. Які були думки середньовічних мислителів відносно організації суспільства?
13. Яке значення середньовічної філософії для подальшого розвитку європейської філософії?
14. З’ясуйте основні риси філософії епохи Відродження.
15. У чому полягає гуманізм філософії епохи Відродження?
16. До яких знань відновлюється інтерес в епоху Відродження?
17. Що стало основним предметом дослідження мислителів Відродження?
18. Яку роль відіграла епоха Відродження в розвитку природознавства?
19. Якими за змістом були діалектика Бога і світу у філософії М. Кузанського? Основні ідеї пантеїстичної натурфілософії Д. Бруно.
20. Наскільки сучасними є міркування Н. Макіавеллі про державу і політику?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. Яким чином вирішується проблема людини у християнстві?
2. У чому різниця між позиціями номіналістів та реалістів?
3. Обґрунтуйте принципову різницю між ідеалізмом та матеріалізмом. Чи можна ототожнювати реалізм з ідеалізмом, а номіналізм – з матеріалізмом?

4. Яким чином вирішується проблема пізнання в середньовічній філософії?
5. У чому полягає сутність томізму?
6. У чому полягає гуманізм і драматизм епохи Відродження?
7. У чому полягає сутність антропоцентризму?
8. Що таке пантеїзм? Як він поєднується з матеріалізмом?
9. Що таке секуляризація та її сутність?
10. Людина як творіння Бога (середні віки) та людина як творець самого себе (епоха Відродження). У чому різниця між цими двома підходами?
11. У чому полягає сакральний характер діяльності людини в епоху Відродження?
12. У чому полягає сутність вчення про діалектику М. Кузанського?

Тестові завдання

1. Афористичний вислів “Вірую, бо абсурдно” належить:
 - а) Орігену;
 - б) Василію Великому;
 - в) Тертулліану.
2. Який філософський фундамент теології обрав Аврелій Августин?
 - а) вчення Аристотеля;
 - б) вчення Епікура;
 - в) Платона та неоплатоніків.
3. Схоластика виникла з метою:
 - а) розробити Символ віри;
 - б) виправити праці отців церкви;
 - в) упорядкувати християнську догматику.
4. П'ять доказів Божого буття розробив:
 - а) Іоанн Скот Еріугена;
 - б) П'єр Абеляр;
 - в) Тома Аквінський.
5. “Золотий вік” схоластики припадає на:
 - а) XIII ст.;
 - б) XI ст.;
 - в) XIV ст.
6. Твердження “пізнаю те, в що вірую” належить:
 - а) Томі Аквінському;
 - б) П'єру Абеляру;
 - в) Іоанну Скоту Еріугені.
7. Що таке пантеїзм?
 - а) визнання присутності Бога в усій природі;

- б) визнання первинності матерії щодо свідомості;
- в) визнання того, що розум – головне знаряддя пізнання.

8. Гуманістичний ідеал людства описав:
 - а) Ніколо Макіавеллі;
 - б) Мішель де Монтень;
 - в) Томас Мор.
9. Хто в епоху Ренесансу перекладав на європейські мови “Діалоги” Платона?
 - а) Еразм Роттердамський;
 - б) Лоренцо Валла;
 - в) Марсіліо Фічіно.

Література: основна [1; 5; 11; 16; 18; 22; 24; 26; 27; 30; 32; 34];
додаткова [1; 8; 16; 47].

Тема 4. Європейська класична філософія Нового часу та епохи Просвітництва (XVII-XVIII ст.)

План лекції

1. Поняття європейської класичної філософії.
2. Формування філософії Нового часу. Проблема методу наукового пізнання. Френсіс Бекон.
3. Рене Декарт – автор дедуктивного методу пізнання і родоначальник філософського раціоналізму.
4. Розвиток сенсуалістичної філософії.
5. Філософія епохи Просвітництва.

Основні поняття: механічний матеріалізм, метафізичний метод, емпіризм, раціоналізм, сенсуалізм, індукція, дедукція, субстанція.

Методичні рекомендації

1. Поняття європейської класичної філософії. Ми починаємо вивчення одного з визначальних напрямків світової філософії, в основі якого є прагнення експериментального дослідження природи, розробка методів такого дослідження, що мало велике значення для теоретичного обґрунтування матеріалістичної філософії XVII-XVIII ст. Цей напрямок представляють багато видатних філософів, але провідна роль все-таки належить Ф. Бекону і Р. Декарту. Саме вони започаткували класичну філософію.

Термін “*класичний*” застосовують, як правило, до явищ, які стали вершиною у культурному розвитку, бездоганним зразком і особливо помітним внеском в скарбницю людської культури. Безумовно, у такому значенні європейську філософію XVII-XIX ст. можна назвати класичною. Її зразковість полягає у тому, що саме вона зумовила стиль європейського мислення – раціональний, логічно упорядкований, побудований на чітко визначеній системі понять. Філософія цього періоду стала взірцем високої філософської

культури, своєрідним ідеалом філософського мислення. Вона значним чином вплинула на духовну атмосферу Європи, на соціально-політичний і культурний розвиток європейської цивілізації.

Європейська класична філософія виникає у період утвердження буржуазного суспільства та його цінностей на противагу цінностям феодального суспільства. То був час буржуазних революцій в Європі (в Англії, Нідерландах, Франції), коли руйнувалися всі застарілі форми суспільного життя, пов'язані з епохою феодалізму. Це визначило надзвичайну критичну спрямованість класичної філософії, її боротьбу з усім, що некритично сприймалося лише на віру. З позиції розуму були піддані критиці основи релігії, суспільства, державного порядку, розуміння природи тощо. Навіть сам людський розум стає предметом критичного дослідження, предметом аналізу його можливостей у пізнанні дійсності.

2. Формування філософії Нового часу. Проблема методу наукового пізнання. Ф. Бекон. У філософії XVII ст. виникають два основні напрямки – емпіризм та раціоналізм.

Родоначальником емпіризму є англійський філософ *Ф. Бекон* (1561-1626). Він рішуче виступив проти релігійно-ідеалістичного світогляду, схоластичної філософії, яка відірвана від життя.

Як більшість мислителів Нового часу, Ф. Бекон вважав, що завдання філософії – створити новий метод наукового пізнання, переосмислити завдання науки. У своїх дослідженнях він використовував експеримент та звернув увагу на його виняткову значущість для знаходження істини.

Розглядаючи історію науки, Ф. Бекон установив, що в ній чітко простежуються два шляхи пізнання: догматичний та емпіричний. Він показав, що вчений, який дотримується догматичного методу, нагадує павука, що снує павутину з самого себе, робить висновки, відірвані від життя. Вчений, який дотримується догматичного методу, намагаючись накопичити максимум фактів, нагадує мурашку, що нерозсудливо тягне до мурашника все, що трапляється їй на шляху. Істинний метод пізнання полягає в розумовій обробці матеріалів, на основі досвіду. Учений, який дотримується такого методу, нагадує бджолу, що збирає солодкі соки із квітів і переробляє їх на мед. Таким чином, Бекон намагається уникнути крайнощів емпіризму та раціоналізму.

Усяке пізнання і всякий винахід повинні спиратися на досвід, тобто рухатися від вивчення поодиноких фактів до загальних положень. Такий метод має назву індуктивного. Індукція – форма висновку, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, спосіб

міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення.

Бекон переконаний: знання – це сила, і той, хто володіє знаннями, буде могутнім. “Ми стільки можемо, – говорив Бекон, – скільки знаємо”. Бекон розумів практичну ефективність знань як доказ їх істинності, а істинність – як запоруку їх подальшого використання.

На думку Бекона, “Бог створив людський розум подібним до дзеркала, здатного відобразити весь світ...”. Звідси механістичне за своєю сутністю уявлення про істину як “точне” віддзеркалювання предметів і процесів природи і про помилки як спотворення такої дзеркальної копії внаслідок дії різного роду зовнішніх причин. Бекон називає їх “ідолами”, або “ привидами”, вирізняючи чотири групи таких ідолів: 1) “привиди роду”, які пов’язані з недосконалістю самого людського розуму; 2) “привиди печери” – спотворення, що мають своїм джерелом індивідуальні особливості (недоліки) розуму індивідів; 3) “привиди площі”, що породжуються спілкуванням людей, процес якого нав’язує індивідам ті або інші помилкові, але такі, що вже стали звичними, уявлення; 4) “привиди театру” – ті, які породжуються сліпою вірою людей в авторитети, старовинні традиції та думки.

При підготовці до семінарського заняття зверніть увагу на те, що вчення про “привиди” було пов’язане з методом пізнання, який розробляв англійський філософ. Ф. Бекон. Він був переконаний, що пізнавати природу можна лише певним методом, який позбавлений еkleктичних шукань та непослідовності. Проблему вибору істинного методу та її розв’язання Бекон викладає своїм улюбленим алегоричним способом. Існують три основні шляхи пізнання: шлях павука, шлях мурашки та шлях бджоли.

“Шлях павука” є спробою виведення істини з чистої свідомості. Філософ піддає критиці схоластів, які постулювали найзагальніші аксіоми, не турбуючись про те, чи відповідають вони реальним фактам, виводячи з них увесь набір наслідків, подібно до павука, який висмоктує із себе павутиння. Критика “шляху павука” перетворюється у Бекона в критику на адресу спекулятивного раціоналізму і антиемпіричного способу мислення взагалі.

“Шлях мурашки” – це вузький емпіризм. Емпірики наполегливо, як мурашки, збирають розрізнені факти, але не вміють їх узагальнювати, створювати справжню теорію.

І тільки третій шлях, “шлях бджоли”, є істинним. Він поєднує в собі переваги перших двох “шляхів” і позбавлений хиб кожного з них.

Сходження від відчуттів до найбільш загальних аксіом, від емпірії до теорії здійснюється тут безперервно і поступово.

Експериментальному знанню відповідає метод Бекона, який складається зі сходження, порівняння, аналізу та експерименту.

Бекон виділяв у складі душі безсмертну, створену Богом, розумну її частину.

3. Рене Декарт – автор дедуктивного методу пізнання і родоначальник філософського раціоналізму. Рене Декарт (1597-1650), на відміну від Ф. Бекона, підкреслює раціональне начало в пізнанні. Розум є головним джерелом пізнання, більш того, критерієм його істинності. Роль досвіду він зводить до простої емпіричної перевірки даних розумових побудов.

У теорії пізнання Р. Декарт розвиває раціоналізм, тобто вчення, згідно з яким розум, думка визнаються найвищою цінністю. Він сформулював чотири *правила методу*: по-перше, визнав істинним тільки очевидне і чітке. По-друге, увів поняття “інтелектуальної інтуїції”, що слугує вихідним пунктом виведення одного поняття з іншого; по-третє, довів, що шляхом дедукції можна одержувати більш складні висловлювання; по-четверте, пропонував діяти так, щоб не випустити жодної ланки, тобто зберігати неперервність ланцюга та умовиводів.

Обґрунтовуючи вирішальне значення раціоналізму в пізнанні, Декарт з недовірою ставиться до органів чуття. Він розвиває “метод сумніву”.

Заслуговує на увагу вчення Декарта про вроджені ідеї. Декарт вважав, що деякі поняття і судження є вродженими, а інтуїція усвідомлює істинність цих понять і суджень. Вроджені ідеї дають нам знання, а інтуїція забезпечує усвідомлення цього знання та його істинності. До вроджених ідей він відніс низку понять: Бог, існування понять, числа, структури тіл, фактів, свідомості, свободи волі.

За своїми поглядами Р. Декарт був дуалістом. Це чітко проявилось у розгляді та визначенні субстанції. Він визначав субстанцію як річ, яка не потребує для свого існування нічого, крім самої себе. Отже, субстанцією, за Декартом, є Бог. Створений світ він поділяє на два види субстанції – матеріальну та ідеальну. Нематеріальна субстанція містить у собі ідеї, що належать їй, а не набуті з досвіду, тобто є вродженими. До вроджених ідей Декарт відносив ідею Бога, чисел, деякі загальні поняття.

Вчення Декарта розвинув *Спіноза* (1632-1677), який протиставив дуалізму Декарта принцип *монізму*. На думку Спінози, існує тільки

єдина, яка знаходиться поза свідомістю, субстанція, яка є причиною самої себе і не потребує інших причин.

В етиці Спінози є його відома теза “Свобода – пізнана необхідність”. Але вона не відображає реальної морально-правової свободи в суспільстві, яка передбачає вибір з альтернатив. Це показав наступний розвиток історії.

4. Розвиток сенсуалістичної філософії. Вивчаючи ідеї мислителів Нового часу, потрібно зупинитися на дослідженні сутності сенсуалізму як філософського напрямку.

Джон Локк (1632-1704) відомий як творець класичного сенсуалізму, творець трактату “Досвід про людський розум” (1690). За своєю сутністю філософія Локка має антидекартівське спрямування.

Локку першому вдалося довести, що мислення загального ґрунтується на чуттєвому сприйнятті суцього та сутності, що знання загального та істина побудовані на досвіді. Сенсуалізм у теорії пізнання Локка тісно пов’язаний з методологічним емпіризмом: він визнає роль розуму, однак обмежує його значення. Функція розуму полягає, за Локком, в комбінуванні емпірично створених суджень. Він заперечує існування “вроджених ідей” і стверджує поняття “рефлексу”. Продуктивним методом створення наукових знань визнається індуктивний метод Декарта.

Душа людини (мислення), на думку Локка, позбавлена вроджених ідеальних структур, ідей, понять, принципів. Він проголошує душу “чистим аркушем”, на який лише досвід накладає свій відбиток.

Локк розуміє досвід насамперед як вплив речей навколишнього світу на нас, на наші чуття. Разом з цим виділяє досвід внутрішній як діяльність душі, думки. Ідеї, які виникають через зовнішній досвід, він називає чуттєвими; ідеї, які витікають з внутрішнього досвіду, – рефлексіями. Як зовнішній, так і внутрішній досвід призводить до виникнення лише простих ідей: присутність чи відсутність чогось, властивостей твердого чи м’якого, корисного чи шкідливого тощо. Для виникнення загальних ідей потрібні міркування. Однак міркування не становлять собою сутності душі, бо душа може існувати і без міркувань (у тварин, комах). Міркування – це певна властивість людської душі, тому їх не можна визнати первинними, як це вважав Декарт. Складні ідеї, як, наприклад, поняття субстанції, виникають на базі сприйняття сукупності таких простих ідей, як вага, форма, колір тощо. Сукупності простих ідей повторюються, внаслідок чого виникає уявлення про щось таке, що є носієм цих ідей.

Джордж Берклі (1684-1753) послідовно досліджує можливості чуттєвого пізнання дійсності, наслідуючи головні принципи філософії Локка, водночас висвітлюючи слабкі місця сенсуалізму матеріалістичного. На основі роздумів про властивості субстанції, як носія властивостей речей, Берклі робить висновок, що субстанція принципово не дана чуттям. Натомість він схиляється до думки, що саме людські чуття є основою, субстанцією речей, які сприймаються як сукупність різних властивостей. У своїй першій праці “Досвід нової теорії зору”, спираючись на наукові дослідження роботи ока, оптичні пояснення процесу бачення, Берклі робить висновок, що людське око принципово не здатне щось бачити без відповідних ідей речей. У праці “Трактат про принципи людського знання” Берклі робить остаточний висновок, що субстанцією може бути лише дух чи суб’єкт, який сприймає чуття. Щоб довести це, він використовує аналіз різних чуттєвих властивостей людини і стверджує, що чуттєве сприйняття кольорів, руху, смаку, форм речей неможливе без відповідних ідей, котрі повинні бути присутніми до самого сприйняття речі чи виникати водночас із чуттями. Вказуючи на суперечливість ситуації, коли ідея може існувати до сприйняття речей (бо мати ідею фактично означає наявність чуттєвого сприйняття), Берклі проголошує помилковою думку про можливість існування матеріальної, не мислячої субстанції.

Усі речі є лише “комплексами наших відчуттів”. Їх існування можливе лише завдяки нашій свідомості. Тому для Берклі важливо вирішити проблему, звідки ці “ідеї” виникають у наших думках. Дане питання наштовхує Берклі на необхідність обмеження абсолютності створеної ним філософської позиції суб’єктивного ідеалізму вченням раціоналістичного порядку про світ як результат однієї верховної духовної причини – Бога.

Давид Юм (1711-1776) теж продовжує традиції англійської школи сенсуалізму. На відміну від Локка (який вбачав джерело наших відчуттів у реальності поза суб’єктом) та Берклі (який вбачав джерело наших чуттів у духові або у божестві), Юм вважає, що неможливо довести остаточно ні точку зору першого, ні точку зору другого філософа.

Юм робить спробу керуватися лише тим, що можна довести емпіричним шляхом, відкидаючи гіпотетичні тлумачення. Тому він визначає, що людина може оперувати лише змістом наших чуттів, а не поняттям про їх субстанцію. Наші сприйняття світу не дають можливості довести ні його існування, ні його відсутність. Така агностична позиція обґрунтовується у відомих творах Д. Юма “Трактат

про людську природу” (1738), “Дослідження людського розуму” (1751) та ін. Усі “духовні сприйняття” він розділяє на два різновиди: перший охоплює більш сильні і визначається терміном “враження”, які діють під час бачення, тактильного відчуття тощо; другий – ідеї (уявлення), які він визнає менш сильними і точними. Усі наші ідеї чи враження є копією чуттєвих комбінацій. Визнаючи за думкою лише здатність розділяти та об’єднувати, Юм стоїть на позиціях чітко окресленого сенсуалізму.

Керуючись позицією Локка, Юм вирізняє чуття, які утворюються різними чуттєвими органами, на відміну від вражень, які є певним результатом внутрішнього стану суб’єкта. Розум сам по собі не здатен нічого додати до вражень, він лише розділяє або об’єднує їх. Юм визнає досвід найголовнішою складовою пізнання. Однак досвід у нього належить лише до оволодіння нашої свідомості враженнями. Досвід він розглядає як утворення схем суб’єктивних дій розуму з об’єднання чи розділення вражень.

5. Філософія епохи Просвітництва. У цій темі також потрібно розглянути ідеї французьких просвітителів XVIII ст., а саме: Дідро, Вольтера, П. Гольбаха, К. Гельвеція, Ж.-Ж. Руссо та інших.

Вони наголошували на тому, що за допомогою розуму можна змінити людину. Мислителі стверджували, що не існує ніякого способу правління, який можна було б визнати ідеальним: концентрація влади призводить до деспотії, безмежна свобода – до анархії, розподіл влади послаблює її. Єдиний можливий засіб поліпшення суспільства, особливо моралі, – просвітництво, виховання.

Отже, на завершення теми слід визначити основні риси, що притаманні філософії Нового часу. Ними є принаймні такі:

- 1) зв’язок з наукою. Критика схоластики;
- 2) впровадження в науку експериментальних і математичних методів дослідження;
- 3) розробка та застосування в процесі пізнання методів індукції і дедукції;
- 4) раціоналізм та емпіризм як визначальні напрямки філософії Нового часу;
- 5) розробка вчення про людину та її невід’ємні права;
- 6) механістичне світорозуміння.

Епоха Просвітництва має такі характерні риси:

- 1) розробка договірної теорії держави, вчення про її сутність та природне походження;
- 2) вільнодумство;

- 3) атеїзм;
- 4) секуляризація;
- 5) матеріалізм;
- 6) історичний оптимізм.

Термінологічний словник

Агностицизм (від грец. непізнаний) – філософський напрям у теорії пізнання, який заперечує можливість пізнання сутності речей, закономірностей розвитку й пізнання істини.

Емпіризм – метод та методологія пізнання, який заснований на досвідному дослідженні.

Раціоналізм – вчення в теорії пізнання, відповідно до якого розум, думка визнаються найвищою цінністю і джерелом знання; в широкому сенсі – філософський напрям, який визнає розум основою пізнання та поведінки людей.

Сенсуалізм – вчення, яке визнає відчуття єдиним джерелом пізнання.

Індукція – форма висновку, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення.

Дедукція – метод пізнання, в основі якого рух думки йде від загального до одиничного.

Монада – філософське поняття, яке віддзеркалює найпростішу неподільну єдність; безкінечно мала частина, яка має і матеріальну, і ідеальну природу, з якої складається все у Всесвіті.

Субстанція (від лат. те, що покладено в основу) була провідною категорією в онтології Нового часу. У загальних рисах субстанцію мислили як основу світу, абсолютне буття, яке існує безвідносно. Це буття є, воно визначає все суще. Для матеріалістів такою субстанцією є матерія, для ідеалістів – Бог. Крім основного значення, поняття “субстанція” мало й більш конкретні:

- незмінна основа мінливих явищ. У цьому значенні субстанцією можна вважати атоми Демокрита, монади Лейбніца, речовину (матерію) матеріалістів XVII-XVIII ст.;
- субстрат як носій певних властивостей, те, що пов’язує властивості в щось єдине.

Секуляризація (від лат. світський) – процес звільнення різноманітних сфер суспільства, організацій, індивідуальної свідомості, діяльності та вчинків людей, соціальних відносин й інститутів від впливу релігії.

Деїзм (від лат. бог) – релігійно-філософський принцип, згідно з яким, визнаючи Бога першопрчиною світу, заперечується його подальше втручання в явища природи й перебіг суспільних подій. Представники деїзму виступили проти персоніфікації Бога (наділення його рисами людини), а також ототожнення Бога й природи.

Природне право – поняття філософсько-правової та політичної думок XVII-XVIII ст., які випливають з природи самої людини.

Питання для самостійного вивчення

1. На основі роботи Ф. Бекона “Новий органон” розкрийте його метод і логіку дослідження законів природи.
2. Як французькі просвітителі XVIII ст. розуміли природу людини і суспільства?

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Ідея “картезіанського сумніву” та раціоналістичний метод Декарта.
2. Розуміння Ф. Беконом науки та її методів.
3. Основні ідеї раціоналістичної метафізики Б. Спінози.
4. Монадологія Лейбніца та сутність його універсального методу.
5. Французькі просвітителі XVIII ст. про природу людини і суспільства.
6. Блез Паскаль – великий французький мислитель XVII ст.
7. Місце Дж. Берклі в історії гносеології.
8. Сутність полеміки Т. Гоббса з Р. Декартом.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Які риси притаманні філософії Нового часу?
2. З’ясуйте особливості та основні напрямки філософії Нового часу.
3. У чому полягає відмінність філософії Нового часу від попередніх етапів її розвитку?
4. З’ясуйте сутність раціоналізму та емпіризму.
5. У чому особливість філософії Ф. Бекона?
6. З’ясуйте сутність філософського вчення Р. Декарта.
7. Що таке індукція й дедукція?
8. Що означає поняття “сенсуалізм”?
9. З’ясуйте сутність філософського вчення Дж. Локка.
10. З’ясуйте соціально-політичні погляди Дж. Локка.
11. Хто був засновником французького просвітництва?
12. У чому сутність соціально-політичного вчення Вольтера?
13. Назвіть головні ознаки філософії Просвітництва.

Проблемні питання та питання для дискусій

1. Які особливості філософських проблем епохи Нового часу? Які з цих проблем актуальні й у наші дні?

2. У чому сутність протилежності емпіризму і раціоналізму?
3. Як ви думаєте, у чому сутність девізу-заклику Ф. Бекона: “Знання – сила!”?
4. Назвіть чотири “ідоли” (перешкоди) в процесі пізнання істини за Ф. Беконем.
5. Назвіть загальнологічний метод, який був розроблений Ф. Беконем. Як він розумів первинні і вторинні якості?
6. Розкрийте особливості дуалізму філософії Р. Декарта.
7. У чому полягає сутність та обмеженість сенсуалістичної теорії пізнання Дж. Локка?
8. У чому полягає зв’язок Просвітництва та епохи Відродження?
9. Як розглядаються людина та суспільство у філософії Просвітництва і в теоріях французьких матеріалістів? Аргументуйте свою відповідь.
10. Розкрийте зміст методу пізнання істини, що розробили:
 - а) Ф. Бекон;
 - б) Р. Декарт?
11. Назвіть відомих представників суб’єктивного ідеалізму у філософії Нового часу.
12. У чому колізія приватної власності та загальної справедливості в епоху Просвітництва?
13. Розкрийте взаємозв’язок між поняттями “природне право” та “суспільний договір”.

Тестові завдання

1. Кому з філософів Нового часу належить таке висловлювання: “Поверхнева філософія схиляє до безбожництва, глибини ж філософії навертають розум людей до релігії”?
2. Що Томас Гоббс вважав природними законами існування людей, незмінними й вічними?
3. Назвіть чотири способи досягнення мудрості або істинного знання за Р. Декартом.
4. Першопричина руху за Декартом:
 - а) матеріальна;
 - б) Бог;
 - в) невідома;
 - г) матеріальна та ідеальна водночас.
5. У чому полягає велич людини за Б. Паскалем?
6. Кому з філософів Нового часу належать роздуми про сутність та існування Бога, зведені до висновку: “У Бога сутність не відрізняється від існування”?
7. На яких засадах ґрунтувалися афоризми Ф. Бекона: “Знання – це сила”, “Знання – це влада”?

8. Вчення про монади як сукупність великої кількості субстанцій створив:
- а) Т. Гоббс;
 - б) Ф. Бекон;
 - в) Р. Декарт;
 - г) Г.В. Лейбніц.
9. Чи можна ототожнити
- а) емпіризм і матеріалізм?
 - б) раціоналізм й ідеалізм?

Література: основна [18; 24; 26; 27; 30; 33];
додаткова [1; 5; 8; 14; 19; 23; 34].

Тема 5. Особливості та значення німецької класичної філософії

План лекції

1. Загальна характеристика епохи та необхідність розробки класичної німецької філософії.
2. Теорія пізнання та етичні погляди Е. Канта.
3. Філософські ідеї Фіхте та Шеллінга.
4. Філософська система та діалектика Гегеля.
5. Матеріалізм і гуманізм філософії Л. Фейєрбаха.
6. Марксистська філософія.

Основні поняття: агностицизм, апріоризм, “річ у собі”, абсолют, антропологізм, категоричний імператив, “річ для нас”, Абсолютна ідея, трансцендентний, “Я”, “не-Я”.

1. Загальна характеристика епохи та необхідність розробки класичної німецької філософії. Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. бурхливий розвиток філософії відбувався в Німеччині.

Специфіка і суперечливість соціально-економічного та історичного розвитку Німеччини цього часу знайшли свій вияв у німецькій суспільній думці взагалі і в філософії зокрема. Філософія розвивалась в умовах країни, де буржуазні перетворення почалися пізніше. Німецька буржуазія, налякана першими європейськими буржуазними революціями, з одного боку, часто йшла на компроміс зі своїм феодальним дворянством, а з іншого – об’єктивно була зацікавлена в швидкому розвитку капіталізму, продуктивних сил, виробництва. Якщо, наприклад, у Франції революції передували розвиток матеріалізму, то в Німеччині переважала ідеалістична філософія.

Німецька класична філософія представлена такими філософами: Е. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, Ф. Шеллінг, Л. Фейєрбах.

2. Теорія пізнання та етичні погляди Е. Канта. Фундатором німецької класичної філософії був *Еммануїл Кант (1724-1804)*. Його теоретична діяльність поділяється на два періоди. *Перший період* закінчується 60-ми роками XVIII ст. У цей час Кант займався переважно природничими проблемами, серед яких найбільш відомою в науці є його гіпотеза про виникнення Сонячної системи з величезної газової туманності. У загальній формі він стверджував діалектичну думку про те, що природа має свою історію в часі, відкидав ідею першого поштовху, тобто в цей період у філософії Канта переважали матеріалістичні позиції.

З 70-х років XVIII ст. починається другий, так званий *“критичний” період*, коли у філософії Канта ми знайдемо і дуалізм, і агностицизм, і ідеалізм. Основні твори цього періоду: *“Критика чистого розуму” (1781 р.)*, *“Пролегомени” (1783 р.)*, *“Критика практичного розуму” (1788 р.)*.

У центрі філософії Канта поставлені проблеми теорії пізнання. Основне, чим відрізняється підхід Канта при вирішенні цих проблем, порівняно з попередніми представниками різних філософських систем, полягає в тому, що він здійснив *перехід від метафізики субстанції до теорії суб'єкта*. Головне, за Кантом, не вивчення речей самих по собі, а дослідження самої пізнавальної діяльності людини. Перш ніж пізнавати світ, вважає Кант, потрібно пізнати своє пізнання, встановити його межі і можливості. Це був великий поворот філософії до людини.

Кант вважає, що людський розум пізнає не *“речі в собі”*, а явища речей, результат їхньої дії на органи відчуттів людини. *“Речі в собі”* стають явищем завдяки апріорним формам споглядання (простір – час) та *апріорним формам мислення* (якість, кількість, причинність, реальність та ін.), тобто такими формами, які мають позадосвідне походження. Наступна сходинка пізнання – це розум, який, за Кантом, завершує мислення, при цьому, не створюючи нічого нового, він заплутується у невіршених протиріччях – так званих *“антиноміях”* чистого розуму. Кант вважає, що таких антиномій чотири, але вирішити їх неможливо, оскільки кожну з тез, що складають антиномії, можна однаково логічно довести або спростувати. У своєму вченні про антиномії людського розуму Кант упритул підійшов до розробки діалектичної логіки, де протиріччя виступають як необхідна умова розвитку знання.

У філософії Канта поєднані матеріалізм (визнання об'єктивного існування "речей у собі") та ідеалізм (твердження про апіорні форми споглядання і розуму) з агностицизмом (заперечення пізнання об'єктивної дійсності). Це своєрідний компроміс між матеріалізмом та ідеалізмом.

Дуже глибокі думки висловлює Кант і в інших сферах, зокрема в галузі етики. Він багато пише про людину як частину природи, про людину як кінцеву мету пізнання, а не як засіб для будь-яких цілей, тобто визнає самоцінність людини. Кант ставив питання про співвідношення понять "людина" та "особистість". Відомий Кант і як творець вчення про надісторичну, незалежну від умов життя, загальну для всіх людей мораль. Він створив учення про так званий категоричний імператив (закон, повеління), що існує в свідомості людей як Вічний ідеал поведінки. Наявність такого імперативу надає людині свободу і разом з тим в сукупності створює всезагальний моральний закон для суспільства.

3. Філософські ідеї Й. Фіхте та Ф. Шеллінга. Й. Фіхте (1762-1814). Спираючись на суб'єктивно-ідеалістичний принцип тотожності буття і мислення, приписуючи здатність до руху тільки духу, Фіхте характеризує процес його саморозвитку у вигляді боротьби протилежностей, що перебувають в єдності суб'єкта (Я) і об'єкта (не-Я). Взаємодія цих протилежностей, вважає Фіхте, є джерелом розвитку, завдяки якому розгортається все багатство, різноманітність світу.

Із системи Фіхте повністю випадає матеріальна дійсність. Але серед суб'єктивно-ідеалістичних міркувань Фіхте дуже цінною була ідея про те, що розвиток відбувається через взаємодію протилежностей. Це був важливий крок у розробці діалектичної ідеї про джерело розвитку.

Суб'єктивний ідеалізм Фіхте не зміг пояснити явища природи та суспільного життя, практичної діяльності людини. Спробою його критичного осмислення стала так звана об'єктивно-ідеалістична філософія тотожності, основоположником якої був Ф. Шеллінг (1775-1854). Цінним у філософії Шеллінга було те, що, виходячи з теорії тотожності, він наполягав на пріоритеті природи щодо вічно існуючого протиріччя "Я і середовище", показав діалектичний розвиток єдиної природи й існування єдності живої та неживої природи. Намагаючись узагальнити досягнення наукових знань свого часу, Шеллінг вирішував проблему знаходження *вихідного начала*, яке, на його думку, повинно бути вищим від суб'єкта, природи і духу, з якого б випливало як перше, так і друге. За таке першоначало Шеллінг приймає *субстанцію*, деякий абсолют, що виступає у вигляді

абсолютного розуму, існує одночасно як суб'єкт-об'єкт, як абсолютна єдність духовного та природного. Але він не знаходить відповіді на питання про те, який саме механізм виникнення із абсолюту конкретних кінцевих речей. Звичайно, Шеллінг висунув плідну ідею про першооснову як принцип вирішення всіх теоретичних ускладнень, але він не зміг відповісти на багато питань, за розв'язання яких узявся Гегель.

4. Філософська система та діалектика Г. Гегеля. *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831).* Якщо в цілому характеризувати філософію Гегеля, то потрібно сказати, що це – найвідоміший філософ об'єктивного ідеалізму, який у рамках своєї об'єктивно-ідеалістичної системи глибоко і всебічно розробив *теорію діалектики*. Він зробив спробу побудувати теоретичну систему, яка повинна була остаточно вирішити проблему тотожності мислення й буття. Основні праці: “Наука логіки”, “Енциклопедія філософських наук”, “Феноменологія духу”, “Філософія права”, “Філософія історії” та ін. У коло його інтересів входили всі сфери життя, а саме: природа, людина, її свобода, закономірності суспільного життя, логіка, право тощо.

Заслуга Гегеля полягала також у тому, що він весь природний, історичний і духовний світ уперше подав у вигляді процесу, тобто у вигляді руху, змін, у перетвореннях, у розвитку. Але цей універсальний процес він відобразив своєрідно – ідеалістично. Гегель вважав, що об'єктивно, незалежно від нас існує абсолютний Дух, як самостійна, універсальна, духовна субстанція світу. Цей абсолютний Дух, абсолютна ідея чи розум, постійно розвиваючись, на певному його етапі породжує, “відпускає з себе своє інше” – природу, яка, в свою чергу, розвиваючись, породжує “суб'єктивний” Дух – людину, мистецтво, релігію і найвищий прояв цього духу – філософію. Обґрунтовуючи ідею розвитку, Гегель сформулював основні закони діалектики, показав діалектику процесу пізнання, довів, що істина є процесом. Розробляючи філософію історії, Гегель перший підкреслив, що основною проблемою вивчення соціального буття людини є вивчення діалектики *суб'єктивності* побажань кожної окремої людини і об'єктивності, закономірності створюваної людьми системи суспільних відносин. Гегель критикував розуміння свободи як відсутність всіляких перепон. Таке розуміння свободи, на думку Гегеля, є “свободою порожнечі”. Гегель підходить до формули свободи як до “пізнаної необхідності”.

Основне протиріччя філософії Гегеля – *протиріччя між діалектичним методом і метафізичною системою*. Непослідовність його діалектики полягає в тому, що вся вона була звернена в минуле і

не поширювалась на пояснення сучасного й майбутнього. Гегель скрізь установив абсолютні межі розвитку: в логіці такою межею є абсолютна істина; у природі – людський дух; у філософії права – конституційна монархія; в історії філософії – його пасивна філософська система.

Гегель вважав, що розвиток історії завершується, досягнувши рівня Пруської імперії, після чого історія вже не розвивається в просторі і часі. Отже, філософія Гегеля була консервативною, не давала перспектив для необхідності появи нових формацій. Через це класики марксизму назвали її “кінцем німецької класичної філософії”.

5. Матеріалізм і гуманізм філософії Л. Фейєрбаха. Глибоким критиком ідеалістичної системи Гегеля став *Л. Фейєрбах (1804-1872 рр.)*, його сучасник, учень, який, однак, не став послідовником свого вчителя.

Від Л. Фейєрбаха починається період нового злету, піднесення матеріалізму. У світі немає нічого, крім природи, вона ніким не створена і є причиною самої себе. Природа є також основою походження людини, а релігія – це хибна, перекручена свідомість. Він не просто відкидав релігію з порога, як це робили багато його попередників, а зробив психологічний аналіз її існування. Такі думки Фейєрбаха – це ніби справжній матеріалізм і атеїзм. Але його філософія не була послідовно матеріалістичною. У розумінні природи Фейєрбах – матеріаліст, а в розумінні історії людства – ідеаліст.

Великі зміни в історії суспільства, вважав філософ, пояснюються змінами форм релігії. Будучи глибоким критиком релігії, що існувала на той час, Фейєрбах намагався створити свою нову релігію, в якій замість культу Бога буде панувати культ людини і любові. Крім цього, матеріалізму Фейєрбаха були притаманні такі риси, як метафізичність, механіцизм, він мав споглядальний характер. У центрі філософії Фейєрбаха – людина, тому його філософія була *антропологічною* і глибоко *гуманістичною*. Але людину він розумів однобоко, тільки як частину природи, як біологічну істоту, яка повністю залежить від природи, “панує” над природою “шляхом покори її”, в той час її слід розглядати як єдність біологічного та соціокультурного.

6. Марксистська філософія. Марксизм виник у Європі в 40-ві роки XIX ст. У вузькому розумінні він уособлювався з марксистською філософією, яка була представлена двома німецькими діячами – *Карлом Марксом (1818-1883)* і *Фрідріхом Енгельсом (1820-1895)*. У широкому сенсі слова марксизм поряд з філософією містить політекономію та соціально-політичну проблематику (науковий комунізм). Марксистська філософія стала логічним завершенням попередньої матеріалістичної філософії (Демокрита, Епікура, таких англійських матеріалістів XVII ст., як Бекон, Гоббс, Локк, французьких

просвітителів XVIII ст. й атеїстично-матеріалістичної філософії Л. Фейєрбаха).

Своєї остаточної форми матеріалізм набув у *діалектичному матеріалізмі*, поєднавши вчення Гегеля і Фейєрбаха: існуюча об'єктивно матерія перебуває в постійному русі й розвитку. Матерія є вічна та незмінна, в процесі розвитку вона отримує нові форми свого існування. Розвиток матерії здійснюється згідно з трьома законами діалектики (законом переходу кількості в якість, законом єдності й боротьби протилежностей, законом заперечення заперечення). Грунтуючись на ідеї про те, що вся матерія розвивається за діалектичними законами, Маркс і Енгельс почали аналізувати на цій основі й історію. У результаті вони розробили теорію *історичного матеріалізму* як додаток до матеріалістичної діалектики. Допоміжним засобом в аналізі історії стала економічна теорія.

Визначимо головні положення економічної теорії Маркса.

Основою розвитку економіки є засоби виробництва як унікальний товар, функції праці, що дають змогу виробляти новий товар. Для виробництва нового товару, крім засобів виробництва, необхідна допоміжна сила – робоча. У процесі розвитку капіталістичних відносин відбувається відчуження робочої сили від засобів виробництва, а отже, від результатів праці. Основний товар – засоби виробництва – акумулюється в руках незначної групи власників, а переважна більшість працівників, не маючи власних засобів виробництва, повинні звертатися до власників засобів виробництва й продавати свою робочу силу за заробітну плату.

Отже, наприкінці вивчення теми потрібно з'ясувати *основні риси німецької класичної філософії*.

По-перше, це ґрунтовна розробка теорії діалектики, її логіки й методології, законів, категорій і принципів; по-друге, змістовна критика традиційної метафізики; по-третє, перехід від суб'єктивного ідеалізму до об'єктивного; по-четверте, теоретичне обґрунтування агностицизму; по-п'яте, змістовна розробка матеріалістичної концепції світорозуміння; по-шосте, постановка питання про розвиток суспільства як закономірний процес.

Термінологічний словник

Антиномія (від грец. проти і закон) – поєднання суперечливих тверджень про предмет, кожне з яких визнається логічно доведеним у цій системі.

Антропологізм – філософська концепція, згідно з якою поняття людини є основною світоглядною категорією та завдяки якій

розробляється система уявлень про буття, природу, суспільство, культуру, істину, добро, добродійність, обов'язок і свободу.

Апостеріорі (від лат. з наступного). Означає знання, що передують досвіду, тобто знання, що є результатом досвіду.

Апріорі (від лат. з попереднього) – знання, що передують досвіду, незалежні від нього, із самого початку присутні у свідомості.

Відчуження – філософсько-соціологічна категорія, що відбиває суспільний процес, у межах якого проходить перетворення результатів продуктів діяльності людей у незалежну від них силу, яка стає над людьми й пригнічує їх.

Діалектика – визнана в сучасній філософії теорія розвитку об'єктивної дійсності та заснований на ній філософський метод. Діалектика як теорія віддзеркалює розвиток матерії, духу, свідомості, пізнання й інших аспектів дійсності.

Зняття – одна з центральних категорій філософії Г. Гегеля, яка означає одночасне знищення та збереження чогось. Ця категорія слугує поясненню зв'язків між певними рівнями розвитку.

Ірраціоналізм – філософський напрям, який на основі критичного переосмислення раціонального способу пізнання протиставляє йому та обстоює домінуюче значення інтуїції, віри тощо.

Категоричний імператив – основне поняття етики Е. Канта для позначення морального наказу (припису), який є безумовним для виконання всіма людьми.

Ноумен – філософське поняття, яке в давньогрецькій та середньовічній ідеалістичній філософії означає те, що досягається розумом, на противагу даному в чуттях (феномену). У філософії Е. Канта це поняття віддзеркалює недосяжну для людського досвіду об'єктивну реальність, синонімом якого є поняття “річ у собі”.

Практика – філософська категорія, що використовується для позначення матеріальної, чуттєво-предметної цілепокладальної діяльності людини, що має своїм змістом освоєння природних, соціальних об'єктів. У матеріалістичній філософії практика є основою, рушійною силою розвитку людського суспільства та пізнання.

Річ у собі – філософський термін, що означає внутрішню сутність предмета, яка ніколи не буде пізнана розумом; це те, що існує саме по собі незалежно від людської практики та пізнання.

Річ для нас – філософський термін, що означає внутрішню сутність предмета, яка розкривається людині в її практичній та пізнавальній діяльності.

Трансцендентальний – поняття філософії Е. Канта, яке означає – те, що зумовлює можливість пізнання.

Трансцендентний – поняття філософії Е. Канта, яке означає – те, що знаходиться за межами свідомості та пізнання.

Феномен – філософське поняття, яке означає явище, що досягається за допомогою чуттєвого досвіду, але не дає істинного знання про дійсність, бо є лише суб'єктивним образом об'єктивного світу.

“Абсолютна ідея” – основна категорія Гегеля, яка позначає універсум в його повноті, безумовну, конкретну та особистісну всезагальність, тобто субстанцію та суб'єкт одночасно.

“Абсолютний дух” – у філософській системі Гегеля – ланка розвитку духу, який реалізує самосвідомість абсолютної ідеї.

Питання для самостійного вивчення

Вплив класичної німецької філософії на розвиток вітчизняної філософської думки, українського романтизму.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Раціональний зміст діалектики Гегеля.
2. Проблема людської діяльності у філософії Л. Фейєрбаха.
3. Етичні та естетичні ідеї Е. Канта.
4. Вчення Г. Гегеля про абсолютну ідею.
5. Філософія Л. Фейєрбаха та її вплив на європейську філософію.
6. Вчення К. Маркса про суспільно-економічну формацію.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. З'ясуйте роль і місце німецької класичної філософії в історії філософії.
2. Розкрийте основні принципи теорії пізнання Е. Канта, її позитивні сторони та недоліки.
3. Які філософські ідеї Е. Кант розвивав у докритичний період своєї творчості?
4. Чому філософію Еммануїла Канта називають агностицизмом?
5. Що таке “річ у собі” Канта?
6. Що означає термін “категоричний імператив” Е. Канта?
7. У чому полягає основна суперечність філософського вчення Канта?
8. З'ясуйте сутність діалектики Гегеля.

9. Дайте характеристику і розкрийте суть філософії Й. Фіхте. Розкрийте діалектику співвідношення “Я і не-Я”.
10. Студент назвав філософію Гегеля діалектичним ідеалізмом. Як ви думаєте, чи правий він?
11. Опишіть три етапи розвитку “абсолютної ідеї” в системі Гегеля.
12. Який внесок Гегеля в розробку ідей діалектики?
13. Яку нову “релігію” намагався створити Л. Фейєрбах?
14. У чому полягає антропологізм філософії Фейєрбаха?
15. У чому полягають основні риси марксистської філософії?

16. Сформулюйте основні положення матеріалістичного розуміння

історії.

17. Розкрийте концепцію практики К. Маркса та Ф. Енгельса.
18. Охарактеризуйте діалектико-матеріалістичне розуміння історії Марксом та Енгельсом.
19. Охарактеризуйте економічну теорію К. Маркса й Ф. Енгельса.
20. У чому полягають негативні аспекти марксистської філософії?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. У чому сутність “коперніканського перевороту”, здійсненого Е. Кантом у філософії? Кому належить таке порівняння внеску Е. Канта в скарбницю філософської думки?
2. Чим кантівські “речі в собі” відрізняються від “речей для нас”?
3. Кант: трансцендентність чи трансцендентальність, розум чи віра?
4. Назвіть вихідні принципи етики Еммануїла Канта. Розкрийте гуманістичний потенціал категоричного імперативу Канта.
5. Яку характеристику ви б дали філософській системі Гегеля?
 - а) апріорізм;
 - б) діалектичний матеріалізм;
 - в) об’єктивний ідеалізм;
 - г) суб’єктивний ідеалізм.
6. Покажіть суперечність між методом і системою філософії Гегеля. Як її подолати?
7. Розкрийте сутність філософії Ф. Шеллінга. Покажіть, чим вона відрізняється від філософії Й. Фіхте.
8. У чому полягає сутність “теорії тотожності” законів природи і мислення у філософії Ф. Шеллінга? Покажіть пріоритетний характер природи в системі “Я – середовище”. Яка діалектика її розвитку?
9. Критикуючи абстрактний характер філософії Гегеля, Фейєрбах і сам не зумів уникнути абстрактності. У чому вона полягає і які її причини?
10. Чому вчення Фейєрбаха Енгельс назвав кінцем німецької класичної філософії?
11. Що, на вашу думку, залишається цінним у марксистській філософії з позицій сьогодення? А що негативним?

Література: основна [5; 12; 18; 24; 26; 27; 30; 32; 27-33];
додаткова [1; 8; 12; 20; 26; 28; 54].

Тема 6. Сучасна філософська думка

План лекції

1. Основні напрямки та особливості сучасної або неklasичної філософії.
2. “Філософія життя”.
3. Антропологічний напрям у філософії.
4. Релігійно-філософські течії.
5. Сцієнтистські напрямки філософії ХХ ст.

Основні поняття: абсурдність буття, “воля до життя”, “воля до влади”, сцієнтизм, антисцієнтизм, емпіріокритицизм, позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм, прагматизм, феноменологія, персоналізм, сублімація, філософська герменевтика, екзистенціалізм, неотомізм, персоналізм, постмодернізм, ірраціоналізм, психоаналіз, фрейдизм, екзистенція, екзистенціалізм, відчуження, неотомізм, трансцендентальний, “гранична ситуація”, свобода, відповідальність.

Методичні рекомендації

1. Основні напрямки та особливості сучасної або неklasичної філософії. Аналізуючи сучасний стан світової філософії, слід мати на увазі, що в існуючих концепціях знайшли специфічне відображення, по-перше, суперечності нинішнього суспільства і, по-друге, об’єктивні тенденції розвитку сучасного світу в цілому: проблеми людини, культури, глобальні проблеми тощо.

Тому основне завдання сучасної філософії – вивчення глибинних зрушень у культурі, динаміки співвідношень між різними її сферами (наука, технологія, політика, мораль тощо) в усьому їх розмаїтті та суперечливій взаємодії різних пластів.

У ході його осмислення доцільно звернути увагу на той факт, що класична філософія виходила із головного принципу раціоналізму – з визнання розуму основою пізнання та поведінки людини, яка за своїми внутрішніми нахилами та здібностями є розумною істотою і, усвідомлюючи власні можливості, організовує своє життя на раціональних засадах. Більшості представників класичної філософії властиві пізнавальний оптимізм та впевненість у можливості вирішити за допомогою розуму всі ті проблеми, які поставлені перед людством.

Інша істотна відмінність класичної від сучасної філософії полягає в зміні орієнтирів філософського знання. Якщо для класичної філософії вони були пов’язані з наукою (сцієнтизм), то для сучасної характерна недовіра до можливостей наукового розуму знайти відповідь на ключові, смисложиттєві питання (антисцієнтизм та

постцієнтизм). Як наслідок, у творах сучасних філософів роль науки як ідеалу філософського знання часто переходить до мистецтва.

Інша форма прояву зміни базової настанови філософського знання – це переорієнтація філософії з природничо-наукового знання (класика) на гуманітарне (сучасність).

Передумовою більш глибокого осмислення проблеми людини в наш час є увага до науково-технічної революції та характеру її впливу на світогляд, спосіб існування людини тощо.

У рамках філософських дискусій навколо цих питань виділилися два основних напрямки, що в загальному можна віднести не тільки до філософії, але і ще ширше – до духовної культури взагалі.

Перший напрямок, що досить умовно називають *сцієнтизмом*, орієнтує своїх прихильників на користь науки. Соціальні проблеми, думають вони, можна вирішити, належним чином розвиваючи і раціонально застосовуючи науку. Науково-технічний прогрес – це не зло, а благо, треба тільки розумно користатися його плодами. Раціоналізм сцієнтистів відбився й у їхній гносеологічній установці на те, що наукове знання є вищим типом знання.

Другий, антропологічний напрямок (його також називають антисцієнтистським) займає в цих питаннях протилежну позицію. Прихильники цього напрямку стверджують, що в труднощах та стихійних лихах сучасного суспільства винні насамперед наука, науково-технічний прогрес. Наука і техніка усе більш віддаляються від людини. Людство все частіше зіштовхується з феноменом відчуження. Наукове знання втрачає “людський вимір”; у гонитві за об’єктивною істинністю і логічною строгістю воно цілком знеособлюється.

Сцієнтизм в історії філософії знайшов своє яскраве вираження в таких філософських концепціях (системах), як позитивізм, що має чотири етапи своєї еволюції – ранній (класичний) позитивізм, емпіріокритицизм, нео- і постпозитивізм. Крім неопозитивізму, до сцієнтистського напрямку у філософії ХХ ст. належать прагматизм, аналітична філософія, структуралізм, філософія лінгвістичного аналізу й ін. Відповідно, до філософського антисцієнтизму (антропологічного напрямку у філософії ХХ ст.) можна віднести такі філософські системи (концепції), як феноменологію, екзистенціалізм, філософську герменевтику.

Значним впливом у ХХ ст. користуються також і релігійно-філософські системи й концепції. Серед них як найбільш впливові відзначимо неотомізм і персоналізм, що мають зв’язки як зі сцієнтистським, так і з антропологічним філософськими напрямками ХХ ст.

2. “Філософія життя”. У середині ХІХ ст. в розвитку європейської філософії відбуваються істотні зрушення, здійснюються спроби вийти за межі класичного раціоналізму та гносеоцентризму. Однією з перших альтернатив раціоналізму була філософія Ф. Ніцше як представника ірраціоналістичної філософії.

Ф. Ніцше, спираючись на ідеї А. Шопенгауера та Ф. Достоевського, ставить перед собою завдання осмислити сучасну епоху та знайти шляхи конструктивного подолання кризових явищ. У центрі уваги німецького мислителя знаходиться проблема людини. Схематично його глибоке та неоднозначне розуміння людини можна викласти так: сучасна людина, якщо її розглядати в історичному контексті, є декадансом (занепадом). Цей момент стає особливо виразним для нас, якщо ми порівняємо наших сучасників з давніми греками. Витоки занепаду людини він схильний вбачати в негативному впливові теоретичного ставлення до світу та пов’язував їх з творчістю першого теоретика – Сократа. Саме його ідеї німецький мислитель кваліфікує як причини домінування в людському існуванні аполлонівського (раціонального) начала та пригнічення волі до самоутвердження в світі – волі до влади, волі до могутності.

Одним з базових чинників занепаду європейської людини є негативний та деструктивний вплив християнства – “платонізм для народу” (як його називав Ніцше). Достатньою підставою для негативної оцінки християнства Ніцше вважав орієнтацію його на підтримку слабких та немічних натур і пригнічення сильних та вольових.

Ніцше наполягає на ідеї, що найвищим принципом людського життя має бути воля до влади, воля до могутності. Людина, за Ніцше, є проміжною стадією еволюції, що знаходиться між твариною та надлюдиною, яка повинна подолати саму себе за допомогою нових моральних нерелігійних цінностей.

Більш повне розуміння базових ідей Ніцше передбачає звернення до його власних праць та творів сучасних мислителів. При цьому доцільно зосередити увагу на таких ключових рубриках його спадщини, як “смерть Бога”; вчення про надлюдину, ідея вічного повернення; нігілізм, переоцінка всіх цінностей та воля до влади.

Яскравим свідченням глибини вчення Ніцше та його складності для розуміння може бути його кредо: “Не йди за мною, йди за собою!”.

Вчення Ніцше, як критичне переосмислення філософії Модерну, мало величезний резонанс в філософському житті ХХ ст. Інтерес до проблеми його існування, сутності людини завжди існував в європейській філософії. Мислителі ХХ століття висувають і

обґрунтовують ідею про необхідність “нового повороту” до людини. При цьому найважливішими серед проблем пропонується вважати індивідуальні смисложиттєві питання.

3. Антропологічний напрям у філософії. Антропологія як філософське вчення має відповісти на питання про природу та сутність людини. Філософська антропологія – течія західної філософії ХХ ст. – протиставляє умоглядно-спекулятивному підходу до цього питання своє завдання в осмисленні новітнього наукового знання про різноманітні сторони людського буття в їх цілісному осягненні. Свої ідеї філософська антропологія розробляє також у полеміці з сучасними формами гносеологізму. Філософська антропологія як окремих напрям філософії виникла в 20-ті роки ХХ ст., майже одночасно з екзистенціалізмом. Засновниками та представниками філософської антропології були М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен та інші.

Відзначимо також, що антропологічний напрямок у філософії ХХ століття не слід змішувати з філософською антропологією – таким розділом філософії, що орієнтований на побудову філософського вчення про природу й сутність людини. Хоча термін “філософська антропологія” був уведений ще Е. Кантом, завданням сучасної антропології є філософська розробка концепції людини на основі знань, накопичених у різних науках про людину. Антропологічний напрямок у філософії ХХ століття має більш широкий діапазон філософських вишукувань і осмислень, до того ж з акцентом на протипагу сцієнтистському напрямку в сучасній філософії та культурі (більш докладно про філософську антропологію див. у темі 8).

Серед філософських *течій антропологічного напрямку* у філософії ХХ століття виділимо найбільш впливові – феноменологію, екзистенціалізм і філософську герменевтику.

Екзистенціалізм. Екзистенціальна філософія – одна з найбільш модних сучасних філософських систем. Це насамперед пояснюється тим, що вона звертається до людини, її життя, проблем існування, її внутрішнього світу.

Екзистенціальна філософія виникла, як особливий напрямок, після Першої світової війни у Німеччині (Мартін Гайдеггер (1889-1976), Карл Ясперс (1883-1969)) і Данії (Сьорен К’єркегор (1813-1855)), Отримала свій подальший розвиток після Другої світової війни у Франції (Жан-Поль Сартр (1905-1980), Альбер Камю (1913-1960), Габріель Марсель (1889-1973)) та Іспанії (Хосе Ортега-і-Гассет (1883-1955)).

Філософія екзистенціалізму виникла, таким чином, на крутому переломі суспільної історії. Вона є теоретичним усвідомленням

драматизму першої половини ХХ століття, трагізму людини, котра потрапила на межу життя і смерті, буття і небуття в результаті реальної загрози її існуванню як людини, як виду. Лихоліття світових воєн та їх трагічні наслідки похитнули ілюзії частини інтелігенції Заходу щодо сенсу життя, його раціональності. На зміну цьому прийшло розчарування, невпевненість у майбутньому, зневіра, відчуття приреченості людини, безглуздя самого її існування. Необхідно було знайти відповіді на запитання: в чому сенс життя? Що робити? І чи взагалі варто жити?

Ідейними джерелами екзистенціальної філософії були: погляди датського філософа *С. К'єркегора*, який, до речі, вперше використав поняття “екзистенція”. Згідно з його розумінням цього поняття філософ повинен розглядати дійсність суб'єктивно – як він її сприймає – лише через своє існування, своє життя. Сутність феноменології німецького філософа *Едмунда Гуссерля* полягає в тому (1859-1938), що предмет, об'єкт пізнання не існує без суб'єкта, а виявляється і створюється лише в результаті інтуїції – містичної здатності людини до пізнання, котре не спирається ні на досвід, ні на мислення; суб'єктивістські та ірраціональні ідеї “філософії життя” німецького філософа *Вільгельма Дільтея* (1833-1911) та французького філософа *Анрі Бергсона* (1859-1941) тощо.

Основоположною ідеєю усіх цих різних філософських течій, яка їх об'єднувала, було поняття життя та його ірраціональне тлумачення. Життя – “космічна сила”, “життєвий порив”, “внутрішнє переживання”, “універсальний відчай”, “життя як воля” та ін. Життя – абсолютно нескінченне начало світу, котре відрізняється як від матерії, так і від свідомості. Його не можна досягнути раціонально. Життя не можна пізнати ні з допомогою почуттів, ні з допомогою мислення. Воно пізнається лише інтуїтивно. Таке тлумачення життя і стало відправним моментом у розвитку екзистенціальної філософії.

Розрізняють релігійний екзистенціалізм (Марсель, Ясперс, Бердяєв) і атеїстичний (Сартр, Гайдеггер, Камю). Однак поділ між ними умовний. Релігійний ґрунтується на тому, що все від бога. Атеїстичний на тому, що бога немає, але життя без нього неможливе і абсурдне.

Екзистенціалізм (від лат. *existentia* – існування) – це філософія існування, існування людини – ірраціональний, суб'єктивно-ідеалістичний напрямок у сучасній світовій філософії. Ірраціональний (від лат. *irrationalis* – нерозумний) – принцип ідеалістичних філософських вчень, які розумовому, раціональному пізнанню протиставляють інтуїцію, віру, одкровення, “екзистенціальне прояснення” тощо.

Предметом філософії існування або екзистенціалізму є людина, її внутрішній світ, її життя, суб'єктивність, усвідомлення нею дійсності, переповненої суперечностями.

Основними поняттями цієї філософії є такі: “існування”, “тривога”, “розпач”, “закидання”, “абсурд”, “приреченість”, “заколот”, “провина”, “сумнів”, “відчай”, “пристрасть”, “свобода”, “сєнс життя” тощо. Тобто, всі ці поняття стосуються людини, її внутрішнього світу – всього того, що і є предметом філософії екзистенціалізму.

Фундаментальним, визначальним поняттям екзистенціальної філософії є поняття існування. Існування, на думку Сартра, це не що інше, як переживання суб'єктом свого власного буття. Поняття “існування” не піддається пізнанню ні науковими, ні іншими методами.

Значне місце у філософії екзистенціалізму займає проблема свободи, її тлумачення. Сама “екзистенція”, існування людини ототожнюється з її свободою, однак свобода визначається як особистісний вибір людини. “Формула “бути вільною” для людини означає самовизначення щодо її власних бажань”. Дійсна свобода відкривається для людини тоді, коли вона знаходиться у пошуку, у турботі, тривозі, що її немає. “Людина не може бути то рабом, то вільною. Вона повністю і завжди вільна або її (людини) немає взагалі” (Ж.-П. Сартр). Карл Яспєрс, провідний представник релігійного екзистенціалізму, пояснює, що свобода людини – це не є її свавілля. Вона обмежена законом, гарантується законом.

Важливим поняттям філософії існування є “сєнс життя”, той зміст, який філософи вкладають у це поняття. У чому ж сєнс життя? Навіщо людина живе? Для чого?

Безумовно, це непрості запитання. Однозначної відповіді на них немає. Є різне, неоднозначне розуміння проблеми сєнсу життя. Є, наприклад, альтруїстичні концепції: людина живе для того, щоб інших зробити щасливими; сєнс життя в тому, щоб робити людям добро; сєнс життя – в продовженні свого роду; у примноженні добра на землі тощо.

Ірраціональність буття, абсурдність самого існування людини, сумніви в можливості раціонального пізнання світу – все це складові філософії екзистенціалізму.

Психоаналіз – течія в психології та філософії, що виникла на межі XIX і XX ст. Її виникнення та поширення пов'язані з іменем *Зигмунда Фрейда* (1856-1939). Нинішнього вигляду психоаналіз набув завдяки ідеям та зусиллям його учнів та послідовників – К.Г. Юнга, А. Адлера, К. Хорні, С. Грофа, Г. Маркузе, Е. Фромма.

Поняття “психоаналіз” вживається в літературі в широкому і вузькому значенні цього слова. У широкому – це вчення про позасвідоме та його роль у житті людини. У вузькому ж – це метод

лікування психічних захворювань, коли за допомогою спеціальних процедур пацієнту допомагають усвідомити причини психічних травм та звільнитися від них.

Несвідоме або підсвідомість тут – це все те, що знаходиться за межами нашої свідомості, хоча належить до сфери психіки. Доречно зауважити, що Фрейд не був першим дослідником сфери несвідомого. Переорієнтація в європейській культурі на дослідження несвідомого багато в чому завдячує творчості Шопенгауера та Ніцше з їх вченнями про волю як первинну реальність.

3. Фрейд відстоював думку про те, що поведінку дорослої людини багато в чому визначають переживання дитячого віку, які були “забуті” та витіснені зі свідомості. Вони продовжують існувати в підсвідомості та зумовлюють страждання людини, розростаючись іноді до значних психічних порушень. Кожна доросла людина має у собі багато комплексів, страхів, забобонів, котрі іноді проявляються у вигляді дивацтв, а часом набувають антисоціального характеру. Аналізуючи подібні несвідомі глибинні переживання пацієнтів, які стали причиною неврозів, Фрейд вважає, що первинним джерелом життєвої активності є сексуальний інстинкт – лібідо. Лібідо тут – це універсальна енергія сексуального бажання, що є загальним джерелом почуттів, бажань, глибинною причиною поведінки людини як суспільної істоти. Більш глибоке розуміння теорії Фрейда передбачає увагу до змісту таких понять, як витіснення та сублімація, а також увагу до його вчення про структуру психіки, основними компонентами якої є: Я (свідомість), Воно (надсвідомість), Над-Я (цензор).

К. Юнг (1875-1961) на відміну від вчення свого вчителя про особистісне несвідоме розробив теорію надперсонального, “родового”, або колективного несвідомого, котре складається із сукупності архетипів – таких структур психіки, які визначають поведінку всіх представників людського роду.

Своєрідного розвитку вчення Фрейда набуло в творчості *Еріха Фромма* (1900-1980), який прагнув поєднати його з особистісно орієнтованим марксизмом. При цьому основна увага Фромма зосереджена на осмисленні таких центральних категорій світорозуміння, як відчуження та любов.

У ході синтезу атеїстичного вчення Фрейда та соціально орієнтованого марксизму Фромм доходить до висновку, що любов для людини є більш важливою, ніж біологічне бажання та матеріальна потреба.

4. Релігійно-філософські течії. Сучасна релігійна філософія не є єдиним цілим. Під впливом різних віросповідань вона розподіляється на ряд філософських шкіл, концепцій, доктрин, типів мислення.

Виходячи з цього можна говорити про християнську, іудаїстську, мусульманську, буддійську, ламаїстську та інші релігійні філософії.

У рамках християнства існують і розвиваються католицька, протестантська і православна філософії. Кожна з них має свої особливості.

Під визначення релігійної філософії звичайно підпадають такі філософські школи, як персоналізм – *Е. Муньє* (1905-1950), *М.О. Бердяєв* (1874-1948), *Л.І. Шестов* (1866-1938) та ін.; християнський еволюціонізм – *Тейяр де Шарден* (1881-1955); неопротестантизм – *П. Тилліх* (1886-1965), *Р. Бультман* (1884-1976) та інші, неотомізм – *Ж. Маритен* (1882-1973), *Е. Жильсон* (1884-1978), *Ю. Бохенський* (1902-2005) та ін.

Релігійна філософія вже за визначенням поєднує всі проблеми з вченням про Бога, як досконале буття, абсолютна реальність, чия воля простежується в історії й у культурі. Проблеми розвитку гуманізму пов'язані з історією розвитку християнської релігії. Усі питання етики, естетики, космології проглядаються через призму християнського вчення. Велику роль відіграють у релігійній філософії проблеми поєднання Віри і Розуму, науки і релігії, можливості синтезу філософії, теології і науки при визначальному впливі теології.

Центральна проблема сучасної релігійної філософії – проблема людини. Як ставиться людина до Бога? Яка місія людини в історії, у чому зміст буття людини, зміст уболювань, зла, смерті – явищ, що, незважаючи на прогрес, так широко поширені? До релігійної філософії належать неотомізм, персоналізм, неопротестантизм.

Неотомізм. Найбільш представницькою, широко розповсюдженою у наш час, є філософія неотомізму, заснованого на вченні італійського теолога Томи Аквінського (1225-1274).

Чільні представники цього філософського напрямку: французи Жак Маритен і Етьєн Жильсон, Юзеф Бохенський, австрієць Густав Веттер, поляк Карл Войтила – Папа Іван-Павло II та інші.

Теоретичним центром з розробки філософії неотомізму є Академія святого Томи у Римі, католицький університет у Фрейбурзі (Швейцарія), католицькі університети у Вашингтоні, Парижі, Мадриді, Торонто, Оттаві та ін. Родоначальником неотомізму є Тома Аквінський, його теологічне вчення, яке Енциклікою Папи Льва XIII (1879) визнано єдиною істинною філософією, що відповідає усім християнським догматам. Неотомізм (від нео... і томізм (від імені Томмазо) – об'єктивно-ідеалістичне вчення, офіційна філософська доктрина католицизму. Виник у середині XIX століття.

Неотомізм відродив і модернізував схоластичне теологічне вчення томізму, його основні принципи та постулати.

Схоластичними аксіомами були у вченні Томи Аквінського такі принципи, як принцип гармонії віри та знання, примат віри над знанням (знання не повинно суперечити вірі, якщо це не так, то воно повинно бути відкинуто як неприйнятне); принцип ієрархії (принцип Піраміди: на вершині абсолютна божественна свідомість, все інше – в її підніжжя); принцип творіння всього існуючого богом. Всі ці принципи є основоположними у сучасному неотомізмі. Предметом філософії неотомізму є, звичайно, Бог, його діяння як творця Всесвіту, вірування в нього.

Персоналізм. Основний предмет дослідження в персоналізмі – творча суб'єктивність людини. Пояснити її можна тільки через її причетність до Бога. Людина завжди особистість, Персона. Її сутність – у її душі, що фіксує в собі космічну енергію. Душа самосвідома, має певний напрямок. Люди живуть роз'єднано і впадають у крайність егоїзму. Інша крайність – колективізм, де особистість нівелюється, розчиняється в масі. Персоналізований підхід дозволяє відійти від названих крайностей, виявити щиру сутність людини і відродити її індивідуальність. Шлях до індивідуальності проявляється через розуміння себе як неповторної унікальної суб'єктивності. Історія і суспільство розвиваються через особистість людини.

Основні проблеми персоналізму – це питання волі та морального виховання людини. Якщо особистість прагне до Бога, чи, що те ж саме, до добра і досконалості, вона знаходиться на правильному шляху. Моральне самовдосконалення, правильне моральне і релігійне виховання – шлях до суспільства гармонічних особистостей. Особистість стає персоною в процесі комунікації, активного діалогу з іншими людьми. Звідси важливість комунікації як “залучення” людей до перетворення світу.

Основні питання *неопротестантських* філософів – про пізнаванність Бога та своєрідність християнської віри. Але пізнання Бога пов'язане з пізнанням себе. Тому вчення про Бога виступає у формі вчення про людину. Вона може існувати як “справжня” – віруюча, і “несправжня” – невіруюча людина. Невіруюча людина знаходиться у “видимому світі”, її життя тривожне, перейняте страхом. Вивести зі стану страху і тривоги може тільки релігія. Вона залишає людину наодинці з Богом, прилучаючи його до вищого світу. Важливе завдання неопротестантизму – створити теологію культури, яка б з позиції релігії пояснювала всі явища життя, а саме: Бог не *над* світом, не *поза* світом і не в приватному бутті людини, а у світі як його першооснова і глибина. Вивчення культури й історії показують нам Бога як першооснову всього існуючого.

5. Сцієнтистські напрямки філософії ХХ ст. Крім вказаних вище проблем ХІХ-ХХ століть, у відповідь на які і виник сцієнтизм, слід зазначити ще й проблемну ситуацію в самій науці, що стимулювала формування і виникнення неопозитивізму. Мова йде про кризи у фізиці і математиці на зламі ХІХ-ХХ ст. У фізиці – це світоглядна криза, криза старої механістичної картини світу, в яку не вписувалися нові відкриття (рентгенівські промені, радіоактивність, фотоелект, хвильові властивості часток та ін.) й нові теорії (спеціальна теорія відносності і квантова механіка). Відбувалося “ламання старих понять”. У математиці ж, цій найбільш строгій, точній і надійній науковій дисципліні, виявилися вади, парадокси в самому її фундаменті – парадокси в теорії множин. Сцієнтистсько орієнтовані філософи думали, що виною всього є недосконалість мови науки. Звідси і виникла ідея побудови ідеальної мови науки, вільної як від парадоксів, так і протиріч зі старою механістичною картиною світу.

Сцієнтистський напрямок у філософії представлений позитивізмом, його різновидами та прагматизмом.

Перший – *класичний позитивізм*, бере свій початок від французького філософа *О. Конта*, який поставив перед собою завдання перебороти абстрактність і спекулятивність філософії Гегеля (про що вже йшла мова вище) на користь науки і осмислення її досягнень. Знання є науковим настільки, наскільки відповідає критеріям найбільш розвинутої форми наукового знання – ідеалам і критеріям природничих наук. І насамперед це критерій, що перевіряється у досвіді, шляхом зведення до експериментальних даних чи чуттєвих сприйнять. Саме таке знання *О. Конт* вважав позитивним, гідним розгляду (звідси і термін – “*позитивізм*”). Філософію ж у традиційному сенсі (наприклад, у сенсі німецької класики, як метафізику) він відкидав, тому що вона містила спекулятивні, що принципово не перевіряються, твердження типу: “світ – нескінченний”, “прогрес – неподоланий” та інше. Позитивістську філософію далі розвивали англійські філософи *Д. Мілль* (1806-1873) і *Г. Спенсер* (1870-1903).

У другій половині ХІХ ст. цей філософський напрямок набуває все більш суб’єктивного характеру. Позначився вплив ідеалістично орієнтованих емпіриків *Д. Берклі* і *Д. Юма*. Тим самим позитивізм вступає у другий етап своєї еволюції, що іноді називається *емпіріокритицизмом*. Серед його представників назвемо *Р. Авенаріуса* (1840-1896), *Е. Маха* (1838-1916), що розглядали світ як сукупність “нейтральних елементів” чи “нічийїх” відчуттів (і взагалі, будь-яка річ для них – це комплекс відчуттів).

На третьому етапі емпіріокритицизм витісняється *неопозитивізмом*, завдання якого – побудова ідеальної мови науки. Відзначимо для простоти лише два основні положення цієї філософії. По-перше, це концепція атомарних висловлень *Л. Вітгенштейна* (1889-1951), під якими він мав на увазі найбільш прості пропозиції (висловлення), що належать безпосередньо до чуттєвих даних. Такі висловлення можуть бути виражені в пропозиціях типу: “Троянда – червона”, “стрілка шкали *S* приладу *P* відхилилася на *N* поділок”. По-друге, це принцип верифікації, що розробляли *Р. Карнап* (1891-1970), *М. Шлік* (1882-1936) та інші представники Віденського гуртка. Спрощена форма цього принципу має такий вигляд: висловлення *p* вважається елементом мови науки (тобто є науково осмисленим, таким, що має пізнавальне значення), якщо його у кінцеве число логічних кроків *p* можна звести до атомарних висловлень.

Однак реалізувати свою мету неопозитивізму так і не вдалося. Одна з перших, найбільш гострих проблем, з якою зіткнулись неопозитивісти і яку вони так і не змогли вирішити в рамках своєї концепції, – це проблема верифікації законів науки як універсальних висловлень. Якщо застосовувати до них із усією строгістю принцип верифікації, то слід віднести їх до неверифікованих висловлень, що не мають пізнавальної значущості, що суперечить реальному стану справ у науці та практиці. Це, а також і інші обставини зрештою призвели до розпаду неопозитивізму і трансформації його в *постпозитивізм*, що не втратив своєї сциентистської орієнтації, однак відкинув принцип верифікації на користь іншої інтерпретації смислу і значення мовних виразів і зробив акцент на вивченні історії науки, а не її мови та логічної структури. Серед найбільш значущих представників постпозитивізму відзначимо таких філософів, як *Т. Кун* (1922-1996), *С. Тулмін* (1922), *І. Лакатос* (1922-1974), *П. Фейєрабенд* (1924-1994) та ін. Дещо проміжний ступінь між нео- і постпозитивізмом займає *К. Поппер* (1902-1994).

У наш час постпозитивізм як цілісна та самостійна школа філософії вже не існує.

Прагматизм як різновид сциентистської філософії, виник у кінці XIX ст., головним чином у США, і там же отримав найбільш широке розповсюдження. Його основні представники: *Ч. Пірс* (1839-1914), *У. Джеймс* (1842-1910) і *Д. Дьюї* (1859-1952) орієнтувалися на практичну значущість знання, філософії зокрема. Наприклад, “принцип прагматизму” *Ч. Пірса* визначав значущість знання його практичними наслідками. *У. Джеймс* розглядав прагматизм як метод розв’язання філософських суперечок шляхом порівняння “практичних наслідків”, що випливають з тієї чи іншої теорії (концепції). Істина ж, на

думку Джеймса, є “те, що краще “працює” на нас, що найкраще підходить до кожної частини життя”.

Основні риси сучасної світової філософії. Сучасна епоха характеризується небаченим досі зростанням впливу науково-технічного прогресу на природу, на всі сфери життя суспільства, людину, на саме її існування – результаті інформатизації, комп’ютеризації, електронно-атомних технологій, новітніх засобів масової інформації, які тепер не мають меж. Під впливом цього формується нова картина світу, відбувається радикальна зміна ціннісних орієнтацій і пріоритетів людини. Загальнолюдські цінності набувають все більшого визнання. Навіть колишній Радянський Союз, який фактично не визнавав “Загальну декларацію прав людини”, прийняту ООН у 1948 році, через 41 рік, у 1984 році, ратифікував її.

Філософія як теоретична форма відображення дійсності (форма суспільної свідомості) не може цього не враховувати. У зв’язку з цим сучасна світова філософія набуває таких основних рис:

1. Осмислення глобальних проблем, котрі стоять нині перед людством, а саме: екологічних, ресурсозберігаючих, продовольчих, демографічних, енергетичних, технологічних тощо.
2. Переосмислення в цьому контексті проблем самої людини, її виживання як виду.
3. Визнання пріоритету у філософії загальнолюдських цінностей, відображених у “Загальній декларації прав людини”.
4. Плюралізм (множинність) філософських вчень і напрямків, заперечення монополізму будь-якого з них.
5. Толерантність (терпимість) щодо ставлення до різних філософських концепцій.
6. Постановка проблеми формування планетарної свідомості.

Термінологічний словник

Герменевтика (від грец. роз’яснюю) – напрям у філософії та гуманітарних науках, в якому розуміння тексту стає головною умовою розуміння соціального буття. У вузькому значенні – сукупність методів тлумачення тексту (в філософії, філології, богослов’ї тощо).

Дискурс (від лат. розмірковування) – логічно обґрунтоване судження; поняття, популярне в постструктуралізмі та комунікативній філософії.

Антистиєнтизм – філософсько-світоглядна концепція, прихильники якої піддають різкій критиці науку й техніку, які, на їх погляд, не можуть забезпечити суспільно-економічний прогрес.

Екзистенціалізм (від лат. існування) – ірраціональний напрям, одна з філософських течій ХХ-ХХІ ст. Своїм предметом вважає вивчення

людського існування в єдності несвідомих, чуттєво-емоційних і раціональних проявів, співвідношенні зі свободою та смертю.

Екзистенція – головна категорія екзистенціалізму, яка означає внутрішнє буття людини (іраціональне “Я”), унаслідок чого людина стає одиничною й неповторною особистістю.

Монізм (від грец. один) – філософське вчення, яке дає змогу сприймати всю багатогранність явищ світу через призму єдиної основи всього існуючого (субстанції).

Неотомізм – офіційна філософія католицької церкви, сучасний етап розвитку томізму.

Парадигма (від грец. приклад, зразок) – висхідна концептуальна модель (схема) формулювання й вирішення наукових проблем, які домінують у науковому співтоваристві впродовж тривалого часу.

Персоналізм (від лат. особа) – філософська позиція, згідно з якою особистість має божественне походження: у вузькому значенні слова – напрям релігійно-соціальної філософії, заснований французьким філософом Муньє.

Плюралізм (від лат. множинний) – філософська позиція, згідно з якою визнається існування багатьох, незалежних одна від одної, першопричин буття (істин).

Постмодерн – у широкому значенні слова – низка концепцій західних філософів другої половини ХХ ст., головною ідеєю яких є критика розуму, його можливостей.

Прагматизм (від грец. спроба, дія) – філософське вчення, яке визначає цілеспрямовану діяльність або дію як головну властивість сутності людини, а корисність як критерій істини.

Філософська антропология – філософське вчення 1) про природу й сутність людини, 2) течія в західноєвропейській філософії ХХ ст. (заснована М. Шиллером і Г. Плеснером).

Сциєнтизм (від лат. наука) – філософсько-світоглядна концепція, яка аналізує науку як найвищий рівень розвитку людського розуму.

Феноменология (від грец. те, що з'являється, вчення) – термін сучасної філософії, у широкому розумінні – учення про феномени свідомості, у вузькому – опис актів свідомості у їх відношенні до об'єктів (Е. Гуссерль).

Філософія життя – філософська течія кінця ХІХ – початку ХХ ст., в основі якої є ідея інтуїтивного відчуття органічної єдності “життя” (заснована А. Шопенгауером та Ф. Ніцше).

Питання для самостійного вивчення

1. Неофрейдизм Е. Фромма.
2. Екзистенціалізм К'єркегора.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Європейська філософія ХІХ століття.
2. Особливості філософії ХХ століття.
3. Філософія ХХ століття як неklasична філософія.
4. Зміна орієнтації філософствування у ХХ столітті.
5. Сцієнтизм у духовній культурі й у філософії.
6. Основні етапи еволюції позитивістської філософії.
7. Філософія прагматизму, її джерела та вплив на духовну культуру ХХ століття.
8. Ф. Ніцше та філософія життя.
9. Екзистенціалізм та його соціокультурне значення.
10. Екзистенціалізм і феноменологія: подібність і розходження.
11. Філософська герменевтика, її джерела та вплив на духовну культуру ХХ століття.
12. Основні релігійно-філософські концепції ХХ століття.
13. Філософський постмодернізм, його джерела та вплив на духовну культуру ХХ століття.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Визначте основні напрямки сучасної філософії Заходу.
2. Розкрийте сутність “Філософії життя” та вкажіть представників.
3. Назвіть основні філософські засади позитивізму.
4. Визначте основні етапи розвитку позитивістської філософії.
5. У чому полягає сутність філософської антропології та її двох основних гілок?
6. Що ви можете сказати про передумови виникнення:
 - а) позитивізму;
 - б) неопозитивізму;
 - в) екзистенціалізму;
 - г) неотомізму?
7. Назвіть основні напрями розвитку філософії екзистенціалізму.
8. Що ви можете сказати про основні філософські ідеї неотомізму і його зв'язки з іншими філософськими концепціями ХХ століття?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. У чому принципова відмінність між сцієнтистською та антисцієнтистською світоглядними позиціями?
2. Чим обумовлена вагомість ірраціоналістичних течій у сучасній світовій філософії?

3. Яке ваше ставлення до вислову Спінози “Свобода є усвідомлена необхідність” та вислову Ж.-П. Сартра “Людина, народжена вільною, приречена на свободу”?
4. З яких причин однією з головних проблем філософії ХХ ст. була проблема відчуженої від суспільства людини?
5. Які причини, що змінили орієнтацію філософських проблем у ХХ ст.?
6. Сформулюйте кілька філософських питань, з яких відбулося розмежування сцієнтизму й антисцієнтизму.
7. У чому схожість прагматизму та неопозитивізму? Чому їх відносять до сцієнтистського напрямку у філософії і культурі?
8. Визначте основні філософські проблеми, що їх розробляли прихильники екзистенціалізму. Яка з цих проблем домінувала у творчості того чи іншого філософа?
9. Неопозитивізм та екзистенціалізм: що спільного в цих філософських концепціях і чим вони відрізняються?
10. Визначте мету й методи філософської герменевтики.
11. В якому значенні основою неотомізму виступає філософія Фоми Аквінського?
12. Філософія ХХ сторіччя поділяється на велику кількість шкіл і напрямків. Чи зустрічаються продуктивні спроби знайти єдину, правильну філософію?
13. Що ріднить персоналізм і неотомізм?
14. Чи пов'язані між собою сучасна соціальна ситуація неоднозначності особистісного буття з розвитком філософських ідей?
15. У чому сутність розриву між сучасною філософією і попередньою класичною філософією? Обґрунтуйте свою відповідь.

Тестові завдання

1. До якого з основних напрямків філософії ХХ століття віднесемо персоналізм?

- а) до сцієнтизму;
- б) до антисцієнтизму;
- в) до релігійно-філософського напрямку.

2. До якого з трьох основних напрямків філософії ХХ ст. належить наведений текст: “До нашого покоління ще не було такого, щоб виріс новий клас філософів, натренованих у техніці наук, включаючи математику, і які сконцентровані на філософському аналізі. Ці люди бачили, що необхідний новий розподіл роботи, що наукові дослідження не залишають людині досить часу, щоб виконувати роботу логічного аналізу, і, навпаки, логічний аналіз вимагає концентрації, що не залишає часу науковій праці, концентрації, що внаслідок свого прагнення до прояснення більше, ніж до відкриття, може навіть

заважати науковій продуктивності. Професійні філософи науки є продуктом її розвитку”. Які особливості цього напрямку можна виявити в даному тексті?

- а) сцієнтизму;
- б) антисцієнтизму;
- в) релігійно-філософського напрямку.

Література: основна [5; 6; 11; 18; 20; 24-27; 29; 32; 33];
додаткова [1; 8; 20; 23; 37; 42; 55].

Тема 7. Становлення та розвиток філософської думки в Україні

План лекції

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі.
2. Філософія думки XIV – середини XVII століття.
3. Філософія Києво-Могилянської академії.
4. Філософська система Г.С. Сковороди.
5. Українська філософія XIX-XX ст.

Основні поняття: менталітет, національна ідея, духовність, “філософія серця”, “споріднена праця”, теорія “трьох світів”.

Методичні рекомендації

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Найдавніші (дохристиянські) пласти духовності українського народу відомі недостатньо, адже пам’ятки духовної культури цієї доби були переважно знищені після 988 р. як такі, що суперечили новим християнським цінностям. Незважаючи на це, сьогодні є всі підстави говорити, що і після прийняття християнства в Київській Русі існувала традиційна для давніх слов’ян міфологічна культура язичницької доби. Вона була основою, на якій спочатку розвивалось язичництво, а згодом – християнство. Міфологічний світогляд цього періоду мав синкретичний характер, тобто був конгломератом пантеїстичних ідей з елементами анімізму, тотемізму, фетишизму, магії, рільничих культів тощо.

Передумовою початкового етапу розвитку духовної культури українського народу були трипільська культура, іраномовні культури скіфів, сарматів, тюркська культура печенігів і половців, праслов’янська культура тощо. Звідси – найхарактерніші ознаки оригінальної духовної культури, які згодом стали відрізняти український народ серед інших синхронних цивілізацій.

До таких характерних ознак належать, по-перше, “поліфонізм” (вплив різних культур синхронних цивілізацій), по-друге, антеїзм

(домінування ідеї про нерозривну єдність людини й природи), портрете, кордоцентризм (як певна світоглядна орієнтація на внутрішній світ людини). Вказані ознаки згодом були доповнені екзистенційними ідеями (цінністю свободи й свободи волевиявлення), що загалом стали основними рисами української філософської думки.

Якісно нового змісту філософська думка набула в добу Київської Русі, особливо після введення на її території християнства (X ст.), у процесі християнізації духовного життя (у результаті вирішення суперечностей між слов'янським язичництвом і запровадженою християнською культурою). Центрами духовного життя Київської Русі стали монастирі, про що свідчить авторство перших релігійно-філософських творів. У 1054 р. з'явилася перша релігійно-філософська праця Київського митрополита *Іларіона* “Слово про закон і благодать”, а на початку XII ст. – “Повість временних літ”, авторство якого приписують ченцю Печерського монастиря *Нестору*. Саме в цьому творі чи не вперше у вітчизняній літературі вживаються терміни “філософ” і “філософствувати”. Домінуюча релігійна проблематика в творах православних богословів отримувала філософську інтерпретацію. До основних проблем належали питання про буття Бога, взаємовідносини між церквою й княжою владою, про добро та зло як протиставлення Бога й сатани.

Провідне місце за своїм світоглядним і філософським значенням належить твору київського митрополита *Іларіона* “Слово про Закон і Благодать”, написаного в період князівства Ярослава Мудрого, відомого своїми культурними і просвітницькими починаннями. Цей твір водночас є пам'яткою красномовної культури, публіцистики, моральної проповіді. Він складається з трьох частин, в яких зіставляються Закон і Благодать, описується поширення християнства на Русі і висловлюється подяка князю та його сину Ярославу. Перша частина є своєрідним “Філософсько-історичним вступом”, що витлумачує смисл світової історії.

Певне значення має і діяльність *Климентя Смолятича* (XII ст.) – другого митрополита русичів, який першим був названий філософом. Він апелював до античної мудрості.

Златоустом, що прославив себе красномовністю, називали в Київській Русі *Кирила Туровського* (близько 1130-1182), єпископа з Турова. Його проповіді, звернені до людини, характеризуються яскравістю стилю й мови, символічністю й оригінальністю думки. Його знаменита притча про сліпого й кульгавого розкриває ідею єдності морально чистої душі та здорового людського тіла. Сліпець і

кульгавий – це алегоричне тлумачення людських вад душі й тіла, які, об'єднуючись, творять зло.

Релігійна філософія своїм домінуючим принципом вважала можливість отримання знання через софістичну *мудрість*. Софістичність стала визначальною особливістю української філософської думки. “Софія – мудрість” – сутність Бога, “душа світу”, водночас вона вважалася першопричиною інтеграції світу, людини й Бога. Отримання особистістю “софійного” знання ставало одночасно й пізнанням Бога. Саме таке подвійне розуміння призвело до виникнення екзистенційно “софійного” спрямування релігійно-філософських систем Київської Русі. Мудрість і любов до мудрості визнавалися не лише знанням, вони були пізнанням Бога, який є сутністю речей, предметів та явищ оточуючого світу, зокрема й людей, сенсом і метою їхнього існування. Любов до мудрості спрямована не просто на розуміння оточуючого світу, а й практичне оволодіння ним завдяки божественній мудрості “Софії”.

Органом розуміння (віддзеркалення) зовнішнього світу, згідно зі слов'янською міфологічно-релігійною культурою, є серце. Тільки завдяки йому можна отримати істину життя. Серце – це точка, в якій поєднуються думки, воля та віра, воно стає інструментом прогнозування результатів матеріальної або духовної діяльності людини. Почуття серця вважалося критерієм істини в процесі розуміння оточуючого світу. Тому є всі підстави говорити, що кордоцентризм як світоглядна позиція набув подальшого розвитку у філософській думці Київської Русі.

Розвиток філософської думки Київської доби завершується пильною увагою до людини, закладанням підвалин гуманістичної традиції. Це знайшло відображення в “Повчанні” *Володимира Мономаха* та культі Діви Марії як захисниці конкретної людини, що, напевно, сягає своїм корінням у міфологічні образи Берегині або Великої Богині.

Отже, філософія Київської доби мала християнський характер, у ній переважали ідеї визнання Бога як найвищої першопричини, а існування оточуючого світу – як результату його творіння. В основі розуміння сутності людського існування, діяльності й вчинків переважала етична проблематика. Суспільство розглядалося крізь призму вічного конфлікту добра й зла.

2. Філософія думки XIV – середини XVII століття. Своєрідність розвитку філософської думки українського народу в цей період значною мірою визначалася типом філософствування, який

склався ще за часів Київської Русі. Падіння Києва та розпад руських земель на окремі невеликі князівства (середина XIII ст.) змінили соціокультурну ситуацію, що позначилося на характері тенденцій та явищ українського Передвідродження XIII-XV ст. З середини XIII ст. твори світського характеру, зокрема Галицько-Волинський літопис, органічно вписуються у церковно-богословський за своїм змістом розвиток вітчизняної духовної культури. Реформаційні рухи, характерні для Західної Європи XIV ст., проникають в Україну, що певною мірою спричинило поширення богохульства, вчення, яке не визнавало авторитет офіційної церкви. У Новгороді та Пскові ця течія дістала назву “стригольників”. Останні не визнавали офіційних догм, церковних обрядів тощо.

Наприкінці XIV – на початку XV ст. спостерігається поживлення культурного та духовного життя України. Зростання кількості перекладних творів супроводжується виданням таких пам’яток вітчизняного книжного мистецтва, як “Лествица” (1443), “Златоструй” (1474). Крім того, здійснюються дві редакції “Киево-Печерського патерика”. Поява творів західноєвропейських літератур сприяла поширенню в Україні різноманітних учень раціоналістичного характеру, зокрема лютеранства та кальвінізму.

Філософська думка України цього періоду все більше набуває рис ренесансного гуманізму, що знайшло своє вираження у формуванні історичної самосвідомості українського народу, розвитку ідеалу гуманістичного патріотизму. Родоначальниками гуманістичної культури в Україні XV-XVI ст. вважають Юрія Дрогобича, Павла Русина із Кросна, Лукаша з Нового міста, Станіслава Оріховського. Основними в їх творчості були проблеми людини, сенсу людського життя, місця людського розуму у підготовці особистістю свого майбутнього. Показово, що в концепціях реформаторів не розум слугує вірі, а віра послуговується розуму, перетворюючись таким чином на вихідний пункт для розбудови нової моральності зокрема і принципів соціальних відносин загалом. Отже, готується підґрунтя для секуляризації духовної культури, звеличення начал духовності й моральності окремої людини.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. розвиток гуманістичних ідей в Україні був невід’ємним від культурно-освітніх центрів, найбільшим серед яких майже однотайно вважався Острозький центр на Волині. Саме в цьому освітньому осередку головна увага приділялась розвитку реформаційних ідей. Тут працювали такі визначні представники української культури, як Герасим Смотрицький, Христофор Філалет, Христофор Бронський, Дем’ян

Наливайко, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький та ін. Праця цих діячів вітчизняної культури сприяла оновленню православної релігії, поширенню філософських ідей ренесансно-гуманістичного змісту, які спрямовувалися проти католицької релігійно-філософської доктрини, сприяли боротьбі проти національного та соціального поневолення.

Занепад Острозької школи, де почав працювати єзуїтський колегіум (1624), значною мірою зумовив зростання ролі діячів братського руху в поширенні ідей гуманізму та реформації. Саме братства закладали основу професійної філософії в Україні.

Найвпливовішим осередком братського руху став Львів. Викладачами цієї школи були Лаврентій і Стефан Зизанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Йов Борецький та ін. У Київській братській школі звільняли освіту від опіки церкви Касіян Сакович, Мелетій Смотрицький, Фома Євлевич та ін. Не заперечуючи віру взагалі, братства поширюють патристичну літературу греко-візантійських авторів, вважаючи, що істина повністю викладена у Священному Писанні та в творах отців церкви. Все нове – це вигадки католиків, збочення.

3. Філософія Києво-Могилянської академії. Визначну роль у духовному відродженні українського народу відіграла Києво-Могилянська академія, що була заснована в 1632 р. Тривалий час Академія була осередком професійної діяльності в галузі науки та філософії не тільки в Україні, вона задовольняла освітні потреби Росії, Білорусії. У процесі вивчення матеріалів про діяльність Академії зверніть увагу на терміни навчання, структуру гуманітарної підготовки, джерела, які вивчали студенти. Особливе значення мало вивчення мов, що відкривало доступ до ознайомлення мовою оригіналу праць грецьких, римських авторів. Найпопулярнішим предметом серед студентів була риторика, яка формувала високу культуру логічного мислення. Філософія вивчалась 2-3 роки, причому професори використовували в своїх лекціях ідеї найвидатніших мислителів як античності, Середньовіччя, так і Нового часу. Серед діячів академії XVII-XVIII ст. провідне місце в розвитку філософської думки посідали Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, І. Галятовський. С. Яворський, Г. Бужинський, Ф. Прокопович, Л. Барановський та ін.

Феофан Прокопович (1677-1736) – це один з найбільш яскравих діячів академії, професор і ректор, який перебував у тісних стосунках з Петром І. Він мав значний вплив на формування філософських і суспільно-політичних поглядів А. Кантемира, М. Ломоносова. Діяльність Прокоповича в академії позначилась на рівні організації й викладання більшості предметів. І хоч за своїми поглядами він був

ідеалістом релігійного гатунку, проте велику увагу приділяв природознавству, математиці, викладав ідеї, які не збігались з християнським віровченням.

Прокопович зближує і ототожнює бога з природою. “Під природою, – пише він у філософському курсі “Натурфілософія”, – розумію Бога”. Повне визначення природи збігається з Богом, природними речами, в яких він неодмінно існує і в яких він є. З цього випливає, що це визначення стосується не тільки природи, але, зрозуміло, й матерії та форми. Прокопович стверджує, що ні матерія, ні форма, взяті окремо, не є тілом або субстанцією. Тільки поєднуючись, вони утворюють тіло, яке є їх єдністю, завершеністю. Реально матерія і форма існують лише в цій єдності, а її поділ можливий тільки в абстракції. Ці погляди, які поділяли інші професори, протистояли поглядам томістів і були близькими до позицій філософів епохи Відродження.

Цікаві суспільно-політичні та етичні погляди мислителя, зокрема його ідеї про людське щастя, яке досягається лише із задоволенням духовних і тілесних потреб людини. В основі етичної концепції – розуміння людини як вершини макрокосму. Розвиваючи гуманістичні ідеї, Прокопович звеличував і реабілітував у людині те, що принижувалось середньовічним теологічним світоглядом: свободу людського розуму, красу тіла і почуттів. Він заперечував, що тіло людини є лише джерелом гріха і зла, оскільки від природи воно добре і прекрасне.

4. Філософська система Г.С. Сковороди. Григорій Савич Сковорода (1722-1794) – видатний філософ, поет, просвітитель, гуманіст, який здобув освіту в Києво-Могилянській академії. У своїх творах Сковорода стверджує, що людина невіддільна від природи, схожа з нею за своєю натурою, а тому пізнання людини є водночас і пізнанням природи. Він розробив вчення про людину, щастя і мораль, принцип так званої “спорідненої” (“сродної”) праці, найповнішого розкриття здібностей людини; узагальнив думки про духовний світ (світ символів), загальний ідеал життя.

На думку Сковороди, Бог і природа – єдине ціле. Це дві натури одного Всесвіту. Матеріальне змінюється, людина сприймає його органами відчуттів. Сама по собі фізична натура – “мертва стихія”, вона піддається руйнуванню і переходить з одного стану в інший. Таким чином, Сковорода близько підходить до поняття про незнищеність матерії, неперервність її руху. Незважаючи на суттєві матеріалістичні та діалектичні моменти світогляду мислителя, його філософію не можна тлумачити однозначно як матеріалістичну.

Пантеїзм доповнюється своєрідним поглядом на реальність навколишнього світу, його предмети і явища. Явища – це видима тлінь, “одяг”, який постійно змінюється і оновлюється, за ним ніби ховається сутність, яку він називає вічністю. Визнаючи мінливість зовнішньої природи, мислитель утверджував ідею вічності внутрішньої натури, яку ототожнював з Богом як початком і причиною, що все є закономірність розвитку всього суцього. Тут у дусі неоплатонізму розкрито співвідношення духовного і матеріального.

Вивчення праць Сковороди дає можливість зрозуміти, що в центрі його світогляду перебуває людина, її духовний світ, її щастя. Багато наук вивчає природу і приносить користь людям для задоволення їхніх тілесних потреб, але не тілесне, не матеріальне є головним у світі і в родині. Тому науки про матеріальний світ навчають головного – як бути щасливим. Хто хоче бути щасливим, той насамперед повинен пізнати самого себе, тобто внутрішню сутність, свою духовність або своє серце. Людина, яка не пізнала себе, не може обрати відповідно до своєї природи сферу діяльності, отже, не може бути щасливою. Власна ж природа людини не вибирається, вона – від Бога. Отже, у кожній людини своя природа, яку не можна змінити, її можна лише пізнати і обрати такий життєвий шлях, який співзвучний її серцю, тобто внутрішньому духовному світу. Звідси вчення Сковороди про “сродну” працю, його інтерес до вчення тих філософів, в яких етика має велике значення.

“Філософія серця”, вчення про “сродну” працю, безумовно, мали дещо утопічний характер у період поневолення українського козацтва, приниження гідності людини, яка перебувала у повній залежності від пана. Годі й думати про те, що проста людина вільно обирала вид професійних занять, які приносили б їй радість, задоволення і натхнення. Кріпацтво і “сродна” праця – несумісні. Сковорода бачив, що в суспільстві панують гноблення людини, несправедливість, що керівною, рушійною силою людських вчинків є матеріальний інтерес, гонитва за наживою. Цінять не того, хто живе за правдою і совістю, а того, хто обдурює, займається шахрайством, як кажуть, “вміє жити”.

Але саме ці ідеї Сковороди розкривають гуманізм його поглядів, їх непересічний характер, їх життєву силу і значення для сьогодення.

Треба звернути увагу на ставлення Сковороди до Біблії, так званого світу символів. Вивчення цього аспекту творчої спадщини великого українського мислителя – важливий фактор при оцінюванні його життєвого шляху та розумінні поглядів.

5. Українська філософія XIX-XX ст. Визначну роль у суспільно-політичному житті України відіграло Кирило-Мефодіївське товариство – таємна антикріпосницька організація, що була створена в Києві в січні 1846 р. Її засновниками були М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш. У квітні до нього вступив Т. Шевченко. Члени товариства різнилися своїми поглядами, але одностайні були щодо необхідності ліквідації кріпосництва, національного визволення українського народу. У програмних документах “Статут і правила товариства” також у “Книзі буття українського народу” розвивались ідеї щодо самобутності українців, необхідності встановлення справедливого суспільного ладу, де всі люди будуть рівними, а земля буде власністю народу. Ліберальне крило товариства, на противагу радикалам, не вважало за можливе революційні дії проти царизму, просвітники наполягали на необхідності йти в народ, до селян, пропагувати ідеї народного правління. Царський уряд жорстоко розправився з товариством у 1847 р.

Т.Г. Шевченко (1814-1861) – видатний український поет, художник, мислитель, революційний демократ, творчість якого має величезне значення для становлення і розвитку духовності українського народу. У творах великого Кобзаря простежується еволюція його поглядів. Поетична творчість Шевченка відображала думи і сподівання українського народу, являла собою певною мірою прапор класової і національно-визвольної боротьби. Кріпацтво і самодержавство він вважав основною причиною соціальних та економічних проблем у Російській імперії. Протягом усього свого життя він був непримиренним противником царизму, національного і соціального гноблення, рішуче відстоював почуття національної гідності, боровся за національну свободу. Поет високо цінував волелюбний дух українського народу, уособленням якого вважав Запорізьку Січ. Ідея свободи – центральна в його творчості.

“Філософія серця” П. Юркевича. Відомим філософом другої половини XIX ст. був П. Юркевич (1827-1874), професор Київської духовної академії. У 1860 р. він опублікував статтю “З науки про людський дух”, де виступив проти матеріалізму Л. Фейєрбаха та М. Чернишевського. Юркевича не задовольняла не тільки матеріалістична, а й ідеалістична філософія, він критикує діалектику Гегеля. У його філософській системі провідною фігурою є індивідуальна особа, сутність якої становить не розум, а серце. Оскільки основою світу є божественна мета, яку здійснюють люди, то вона може бути пізнана не головою, а серцем. Між мозком і духовною діяльністю, вважав Юркевич, існує не причинний зв’язок, а лише

ідеальний, “доцільний”, в основі якого є духовна суть. Юркевич вважає неможливим, щоб свідомість походила з матерії. Таким чином, він активно виступає проти матеріалізму взагалі, стверджуючи, що останній неспроможний зрозуміти суть свідомості, руху і відтворити правильну картину світу.

Отже, філософські погляди Юркевича можна охарактеризувати як теологічний ідеалізм. Біблію він вважає єдиним шляхом до знання. “Істину ми маємо, – пише філософ, в біблійному вченні про серце, де зосереджується духовне життя людини”.

І. Франко (1856-1913) – класик української літератури, видатний мислитель, філософ, соціолог. Здобув у Відні ступінь доктора філософії. Брав активну участь у національно-визвольному русі на Галичині, був у складі керівництва української радикальної партії, яка прагнула змінити спосіб виробництва на колективних засадах власності, наданні землі селянству.

Його філософським поглядам притаманний матеріалізм, свідомий діалектичний підхід до природи і суспільства, впевненість у пізнанні навколишнього світу. Згідно з марксизмом він надавав великого значення економічному фактору в суспільному розвитку, ролі народних мас як рушійної сили історії. Він був великим просвітителем-гуманістом українського народу, переклав на українську мову частину творів К. Маркса і Ф. Енгельса, пропагував вчення Ч. Дарвіна. У цілому погляди І. Франка можна розцінити як матеріалістичні. Це був мислитель з енциклопедичною освіченістю, глибокий історик свого народу.

Велике значення для розвитку філософської думки має оригінальне світорозуміння видатної української поетеси *Лесі Українки* (1871-1913). У творах Лесі Українки відчутний вплив еволюційної теорії для розуміння історії й природи, роль вчення Дарвіна. Поетеса розвивала діалектичний погляд на суспільство. природні процеси. Велике світоглядне значення має поезія Лесі Українки, її роздуми над долею українського народу. Поетеса мужньо закликала пригноблені маси до боротьби за соціальне та національне визволення. Вона обстоювала гідність людської особистості, вважала необхідним розвивати духовні сили народу, вивчати духовні скарби людства.

М. Драгоманов (1841-1895) – мислитель і громадський діяч, історик і публіцист. Остаточо світогляд Драгоманова сформувався після еміграції за кордон з причин “неблагонадійності”. На його погляди мали вплив твори російських революційних демократів, соціалістів-утопістів. Свої погляди Драгоманов називав позитивізмом, у розумінні природи стояв на матеріалістичних позиціях. Критично розцінював християнство. Драгоманов вірив у безмежні можливості

людини пізнавати світ, відкривати його закономірності. На його розуміння суспільства вплинув певним чином марксизм, хоч учений і звертав увагу на неприпустимість перебільшення економічного фактора.

Соціологічні погляди Драгоманова базувались на визнанні головною силою суспільства людської особи. Тому критерієм прогресу суспільства він вважав покращення життя людини. Разом з тим вчений творить оригінальну соціалістичну концепцію, згідно з якою наголошує на понятті “грумада”. Основною формою організації суспільства проголошується вільна спілка громадян, об’єднаних спільною мовою. Народи з окремою мовою становлять нації. Звертає на себе увагу близькість поглядів Драгоманова до поглядів Прудона щодо мирної еволюції суспільства.

Громадянський ідеал Драгоманова мав гуманістичний характер, відповідав ідеалам і прагненню українського народу до самостійної державності.

С.А. Подолинський (1850-891). Розробив самостійну й оригінальну теорію про роль праці в збереженні, перетворенні й нагромадженні сонячної енергії на поверхні Землі. Він вважав, що людина, пізнаючи, розкриваючи таємниці природи, може й повинна використати свої знання для свідомого перетворення природи відповідно до своїх потреб. Розуміючи енергію будь-якої системи тіл як “суму здатностей тіл цієї системи до будь-яких дій”, С.А. Подолинський доводить, що повна енергія системи тіл “є величиною незмінною для всіх станів, до яких система може бути послідовно приведена, що вона є величиною скінченною”.

М. Грушевський (1866-1933) – український історик, громадський діяч. Основні твори – “Історія України-Руси”, “Нарис історії київської землі” та ін. Це був учений, що мислив широкими історично-філософськими категоріями. У центрі його уваги було питання національного визволення українського народу, яке він пов’язував із загальнодемократичними перетвореннями. Вчений використав багато цікавого фактичного матеріалу, змальовуючи самотню історію українського народу. Історичні праці Грушевського мають неабияке значення для розбудови Української держави та відродження самосвідомості народу в сучасний період.

Упродовж 30-40-х років філософське життя в Радянській Україні “завмирає”. Проте певний розвиток національної філософії відбувається за межами України. За кордоном створюються культурно-громадські, освітні, науково-дослідницькі центри, зокрема і в галузі філософії. Йдеться насамперед про Український Вільний університет (Прага, 1921 р.); Українську Вільну Академію наук (Аугсбург, 1945 р.); Український Вільний університет та наукове товариство імені Т.

Шевченка (Мюнхен); Гарвардський український дослідний інститут (70-ті роки); Інститут українських студій (Канада). Ці заклади створюють базу для досліджень у галузі розробки філософії української ідеї. Певний внесок у її розвиток зробили *Д. Донцов, В. Липинський, Д. Чижевський, М. Шлемкевич*.

Пожвавлення філософського життя в Радянській Україні відбувається завдяки активній діяльності талановитого філософа *П. Копніна* (1922-1971 рр.). В Україну він приїжджає у 1958 р. З 1962 по 1968 р. був директором Інституту філософії АН України. Наукові інтереси П. Копніна зосереджуються навколо дослідження проблем логіки, теорії пізнання, методології науки, які є основою наукових пошуків створеної вченим київської школи “логіки наукового пізнання”. Спираючись на апарат сучасної формальної логіки та на культурознавчий матеріал, вчені досліджують такі складові наукового пізнання, як наукова проблема, науковий факт, наукова абстракція, наукова ідея, світогляд тощо.

Іншим спрямуванням, що активізується в цей час, є історико-філософські дослідження. Насамперед це спадщина німецької класичної філософії, здобутки зарубіжної філософії ХХ ст. та питання історії філософії України.

Зрештою, у 1968 р. Копніна та його школу в Москві звинувачують у проповіді ідей “буржуазної філософії”. У 70-ті роки деяких українських філософів репресовано за звинуваченням в “українському буржуазному націоналізмі”, що, проте, не зупинило розвиток національної філософської культури.

Отже, основні риси української філософії такі:

- формування філософської думки українського етносу на самобутній, міфологічній основі;
- суттєве релігійне забарвлення давньоруської філософії;
- відображення у давньоруській філософії віри у власні сили і здібності етносу, прагнення до єднання усіх руських земель;
- переважання у філософській думці Київської Русі морально-етичної проблематики, співзвучної з християнськими цінностями;
- дуалізм і пантеїзм української філософії XVIII століття;
- “філософія серця” як самобутня інтерпретація єдності розуму, волі, почуттів людини, як засіб пізнання, залучення її до вищого, позаземного божественного світу;
- захист інтересів трудящих, боротьба проти їх соціального та національного гноблення;

- глибоке розуміння в українській філософії XIX століття проблем філософського матеріалізму, елементів діалектики; боротьба проти ідеалізму.

Українська філософія є філософією українського духу.

Термінологічний словник

Антеїзм (від грец. Антей) – поняття, що віддзеркалює домінування жіночого начала в міфологічній культурі слов'ян, в історії філософії означає єдність людини з природою (землею-матір'ю).

Кордоцентризм – певна світоглядна орієнтація на внутрішній світ людини, “філософія серця” (де серце – емоційно-вольова сутність людини).

Екзистенціалізм – заглибленість філософського аналізу у внутрішнє буття людини, акцент на її неповторності та потребі свободи як способу людського існування.

Ісихазм (від грец. внутрішній спокій, безмовність, зречення) – містична течія, що виникла у Візантії (набула поширення у середовищі монахів Афона в XIV ст. як етико-аскетичне вчення про шляхи єднання людини та Бога через очищення серця слізьми й зосередження свідомості на самій собі).

Ноосфера (від грец. розум і куля) – сфера взаємодії суспільства й природи, визначальною особливістю якої стає розумова діяльність людини.

Конкордизм (від франц. згода) – світоглядна позиція, згідно з якою людина повинна жити у згоді із самою собою та іншими людьми.

Софія – у християнській традиції “софія” (мудрість) є аналогом істинного знання про світ. У релігійно-філософській традиції має подвійне тлумачення: з одного боку, це сутність Бога, “душа світу”, з іншого – першопричина інтеграції світу, людини й Бога.

Поліфонізм – багатоголосся різних культур, а саме: трипільської, іраномовної (скіфи, сармати), тюркської (половці та печеніги), германської (готи), грецької, римської, праслов'янської, що було однією з передумов розвитку філософської думки в Україні.

Питання для самостійного вивчення

Прочитайте роботу П. Юркевича “Серце та його значення в духовному житті людини згідно з вченням Слова божого” та розкрийте фундаментальну ідею, на якій ґрунтувалася філософська позиція автора.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Філософія в Україні, або українська філософія.
2. Особливості філософствування в добу Київської Русі.
3. Ідеї Реформації та гуманізму в Україні у XVI-XII ст.
4. Філософські ідеї в Києво-Могилянській академії.
5. Онтологічні погляди Г.С. Сковороди.
6. Філософія Г.С. Сковороди в контексті європейської філософії.
7. “Філософія серця” П.Д. Юркевича.
8. Українська національна ідея у творах М.П. Драгоманова.
9. Філософія української діаспори.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. На яких засадах формувалася українська філософія?
2. Яка проблематика була домінуючою в українській філософії?
3. Які моральні проблеми ставили і вирішували мислителі Київської Русі?
4. У чому полягає соціально-культурне значення створення Києво-Могилянського колегіуму?
5. У чому полягають філософські і соціально-етичні погляди Феофана Прокоповича?
6. У чому полягає дуалізм української філософії XVIII століття?
7. Що являє собою традиція кордоцентризму в українській філософії?
8. Які передумови й основні ідеї філософії Г. Сковороди?
9. У чому сутність пантеїзму Г. Сковороди?
10. Розкрийте сутність концепції Г.С. Сковороди “споріднена праця”.
11. Вкажіть основні філософські ідеї П. Юркевича.
12. З’ясуйте сутність “філософії серця”.
13. Розкрийте теоретичні основи світогляду І. Франка.
14. У чому полягає історична концепція М. Грушевського?
15. Що таке філософія українського духу?
16. Філософські ідеї в культурі і суспільно-політичних рухах в Україні XIX ст.

Проблемні питання та питання для дискусій

1. З якого часу слід починати відлік історії української філософії і чому?
2. Розкрийте специфіку української філософської парадигми.
3. Покажіть вплив філософських думок доби Київської Русі на подальший розвиток історії української філософії.
4. Що у філософських переконаннях І. Вишенського заслуговує на особливу увагу і необхідність сучасних досліджень?

5. У чому полягала нетрадиційність поглядів професорів Києво-Могилянської академії у XVIII ст. порівняно зі здобутками західноєвропейської університетської філософії?
6. Курси філософії, що викладались у Києво-Могилянській академії, створювались за зразком філософських курсів західноєвропейських університетів. Що це було: форма популяризації в українській культурі досягнень західноєвропейської університетської філософії чи результат оригінальної творчості? Обґрунтуйте свою відповідь, спираючись на філософські погляди професорів Києво-Могилянської академії.
7. У літературі, присвяченій Г.С. Сковороді, його називали “харківським Діогеном”, “українським Сократом”, “селянським просвітником”, “містиком”, “пантеїстом”, “непоследовним матеріалістом”. Які з цих визначень, на вашу думку, відповідають сутності філософії Г.С. Сковороди, а які – ні? Обґрунтуйте свою позицію.
8. Знайдіть спільні риси філософських поглядів у Г. Сковороди та П. Юркевича.
9. Г. Сковорода якось сказав: “Світ ловив мене, але не впіймав”. Що, на вашу думку, мав на увазі мислитель?
10. Визначте провідну тенденцію у розвитку української філософської думки кінця XIX – початку XX століття.
11. Яку концепцію історії української філософії запропонував Д. Чижевський?
12. Які філософські проблеми, на вашу думку, потребують першочергової уваги вітчизняних мислителів?
13. Чому українська філософська та соціально-політична думка, що розвивалася в українській діаспорі, мала переважно християнський характер?
14. Яке значення для розвитку української філософії має творчість емігрантів, діяльність яких проходила за межами Батьківщини – Д. Чижевського, В.Зенківського, В. Петрова, О. Кульчицького?
15. Спираючись на ідеї філософії мови О. Потебні, проаналізуйте мовну ситуацію в сучасній Україні. Як ви ставитесь до ідеї двомовності? Обґрунтуйте свою позицію.
16. Що таке національна філософія?
17. На основі аналізу ідейного спадку М. Хвильового, Д. Донцова та В. Липинського, що спиралась на теоретичні основи філософії волі (Шопенгауер, Ніцше), проаналізуйте характер зв'язку між філософією та політикою.

18. У чому полягає принципова відмінність напрямку формування національної ідеї, що запропонував В. Липинський, від закликів Д. Донцова до національної меншості, які він висловив у своєму вченні “вольового націоналізму”?
19. Чому українську філософію називають “філософією серця”?
20. У чому сутність ідеї месіанства українського народу, що пропагував М. Костомаров?

Література: основна [5; 8; 10; 13; 16; 19; 25; 26; 32; 33];
додаткова [1; 8; 17; 22; 55].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Алексеев, В. Философия [Текст] : учебник для вузов [Текст] / В. Алексеев, А. В. Панин. – М., 1996.
2. Андрущенко, В. Сучасна соціальна філософія [Текст] / В. Андрущенко, М. Михальченко. – М. ; К., 1996.
3. Барулин, В. С. Социальная философия [Текст] : учебник / В. С. Барулин. – М., 2000.
4. Блецкан, М. І. Філософія, онтологія, гнесеологія, діалектика [Текст] : курс лекцій / М. І. Блецкан, В. М. Логойде. – Ужгород, 1999.
5. Введение в философию [Текст] : учебник : в 2 ч / под ред. И. Т. Фролова. – М., 1990.
6. Головка, Б. А. Філософська антропологія [Текст] / Б. А. Головка. – К., 1997.
7. Горак, А. І. Філософія [Текст] / А. І. Горак. – К., 1998.
8. Горський, В. С. Історія української філософії [Текст] : курс лекцій / В. С. Горський. – К., 1996.
9. Гуревич, С. Основы философии [Текст] : учеб. пособие / С. Гуревич. – М., 2000.
10. Історія філософії України [Текст] : підручник / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин та ін. – К., 1994.
11. Канке, В. А. Философия [Текст] / В. А. Канке. – М., 2001.
12. Кондзьолка, В. В. Філософія історії [Текст] / В. В. Кондзьолка. – Львів, 1996.
13. Конституція України [Текст]. – К., 1996.
14. Краткий философский словарь [Текст] / под ред. А. П. Алексеева. – М., 1998.
15. Кульчицький, О. Основы філософії і філософських наук [Текст] / О. Кульчицький. – Львів, 1995.
16. Мир философии. Книга для чтения [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – М., 1991.
17. Мотрич, Н. С. Социальная философия [Текст] : курс лекцій / Н. С. Мотрич. – К., 1998.
18. Основы современной философии [Текст] : учебник для вузов / авторский коллект. – СПб., 2001.
19. Петрушенко, В. Л. Філософія [Текст] : курс лекцій / В. Л. Петрушенко. – К., Львів, 2001.

20. Причети, Є. М. Філософія [Текст] : посібник / Є. М. Причети, А. М. Черній, В. Д. Гвоздецький, Л. А. Чекаль. – К., 2001.
21. Проблема человека в Западной философии [Текст]. – М., 1988.
22. Радугин, А. А. Философия [Текст] : курс лекций / А. А. Радугин. – М., 2001.
23. Ручка, А. А. Соціальні цінності і норми [Текст] / А. А. Ручка. – К., 1976.
24. Современная западная философия [Текст] : словарь. – М., 1991.
25. Современная философия [Текст] : словарь и хрестоматия. – Ростов-на-Дону, 1991.
26. Спиркин, А. Г. Философия [Текст] : учебник / А. Г. Спиркин. – М., 2000.
27. Філософія [Текст] : підручник / за ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. – Харків, 2000.
28. Філософія [Текст] : підручник / І. В. Бичко, І. В. Бойченко [та ін.]. – К., 2001.
29. Философия [Текст] : учебник для вузов. – Ростов-на-Дону, 1999.
30. Философия [Текст] : учебник / под ред. проф. В. Н. Лавриненко. – 2-е изд. – М., 1998.
31. Философия [Текст] : учеб. пособие. – 2-е изд. / под рук. Ю. В. Осичнюка, В. С. Зубова. – К., 1997.
32. Філософія [Текст] : підручник / за ред. І. Ф. Надольного. – К., 2001.
33. Философский энциклопедический словарь [Текст]. – М., 1983 ; 1997.
34. Философская энциклопедия [Текст] : в 5 т. – М., 1970.
35. Чанишев, А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии [Текст] / А. Н. Чанишев. – М., 1991.
36. Чижевський, Д. Нариси з історії філософії в Україні [Текст] / Д. Чижевський. – К., 1992.
37. Шаповалов, В. Ф. Основы философии [Текст] : учебник для вузов / В. Ф. Шаповалов. – М., 2000.
38. Щекин, Г. В. Социальная философия [Текст] / Г. В. Щекин. – К., 1996.

Додаткова

1. Антология мировой философии [Текст] : в 4 т. – М., 1969–1975.
2. Аристотель. Метафизика [Текст] : в 4 т. / Аристотель. – М., 1983.
3. Асмус, В. Ф. Античная философия [Текст] / В. Ф. Асмус. – М., 2001.
4. Бекон, Ф. Новый органон [Текст] : в 2 т. / Ф. Бекон. – М., 1972. – Т. 2.

5. Бердяев, Н. А. О назначении человека [Текст] / Н. А. Бердяев. – М., 1993.
6. Быстрицкий, Е. К. Бытие человека в культуре [Текст] / Е. К. Быстрицкий. – К., 1992.
7. Библия [Текст]. – К., 2001.
8. Блинников, Л. В. Великие философы [Текст] : словарь-справочник / Л. В. Блинников. – М., 2000.
9. Бутенко, А. П. Диалектика общественного развития [Текст] / А. П. Бутенко, А. А. Шкреба. – К., 1991.
10. Вернадский, В. И. Философские мысли натуралистов [Текст] / В. И. Вернадский. – М., 1988.
11. Гальчинський, А. С. Суперечність реформ [Текст] / А. С. Гальчинський. – К., 2001.
12. Гегель, Ф. Наука логики [Текст] / Ф. Гегель. – М., 1959.
13. Гегель, Ф. Философия истории [Текст] / Ф. Гегель. – СПб., 1993.
14. Гельвеций, К. О человеке [Текст] : соч. : в 2 т. / К. Гельвеций. – М., 1974.
15. Герасимчук, А. А. Філософські основи менеджменту [Текст] : курс лекцій / А. А. Герасимчук. – К., 1992.
16. Гердер, И. Г. Идеи к истории философии человечества [Текст] / И. Г. Гердер. – М., 1977.
17. Грушевський, М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть? [Текст] / М. С. Грушевський. – К., 1991.
18. Гулига, А. В. Немецкая классическая философия [Текст] / А. В. Гулига. – М., 1986.
19. Декарт, Р. Рассуждение о методе [Текст] : соч. : в 2 т. / Р. Декарт. – М., 1989. – Т. 1.
20. Доброхотов, А. А. Категории бытия в классической западноевропейской философии [Текст] / А. А. Доброхотов. – М., 1986.
21. Енгельс, Ф. Диалектика природы [Текст] / К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – Т. 20.
22. Забужко, О. Філософія української ідеї та європейський контекст [Текст] / О. Забужко. – К., 1992.
23. Зотов, А. Ф. Современная западная философия [Текст] : учебник / А. Ф. Зотов. – М., 2001.
24. Ильин, В. В. Теория познания. Эпистемология [Текст] / В. В. Ильин. – М., 1994.
25. Ильенко, Э. В. Философия и культура [Текст] / Э. В. Ильенко. – М., 1991.

26. История диалектики. Немецкая классическая философия [Текст]. – М., 1978.
27. Камю, А. Бунтующий человек [Текст] / А. Камю. – М., 1990.
28. Кант, И. Критика чистого разума [Текст] / И. Кант.
29. Колінгвуд, Р. Дж. Ідея історії [Текст] / Р. Дж. Колінгвуд. – М., 1991.
30. Прологомены : соч. : в 6 т. – М., 1965. – Т. 4. – М. 1990.
31. Копнин, П. В. Диалектика, логика, наука [Текст] / П. В. Копнин. – М., 1973.
32. Коран [Текст]. – М., 1997.
33. Крымский, С. Б. Эпистемология культуры [Текст] / С. Б. Крымский [и др.]. – К., 1993.
34. Кузнецов, В. Н. Французский материализм XVII в. [Текст] / В. Н. Кузнецов. – М., 1991.
35. Культура, человек и картина мира [Текст]. – М., 1987.
36. Лекторский, В. А. Субъект, объект, познание [Текст] / В. А. Лекторский. – М., 1980.
37. Ленін, В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм [Текст] : повн. збір. творів / В. І. Ленін. – Т. 18. – М., 1989.
38. Леонтьев, А. Н. Деятельность, сознание, личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М., 1977.
39. Лук'янець В. С. Філософський постмодерн [Текст] / В. С. Лук'янець, О. Соболь. – К., 1998.
40. Лукьянов, А. Е. Становление философии на Востоке [Текст] / А. Е. Лукьянов. – М., 1987.
41. Мамардашвили, М. К. Как я понимаю философию? [Текст] / М. К. Мамардашвили. – М., 1991.
42. Маркс, К. Тезисы о Фейербахе [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс : соч. – М., 1970. – Т. 3.
43. Методичні вказівки для самостійної роботи студентів з курсу філософії [Текст]. – К., 1995.
44. Морен, Б. Втрачена парадигма. Природа людини [Текст] / Б. Морен. – К., 1995.
45. Ницше, Ф. [Текст] : соч. : в 2 т. – М., 1990. – Т. 2.
46. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет. – М., 1991.
47. Пролеев, В. С. Духовность и бытие человека [Текст] / В. С. Пролеев. – К., 1992.
48. Сартр, Ж.-П. Стена [Текст] / Ж.-П. Сартр. – М., 1991.
49. Современные зарубежные теории познания [Текст]. – М., 1992.
50. Соловьев, В. С. Чтение о Богочеловечестве. Русская идея [Текст] / В. С. Соловьев. – М., 1989.

51. Сорокин, П. Человек, цивилизация, общество [Текст] / П. Сорокин. – М., 1991.
52. Спиркин, А. Г. Сознание и самосознание [Текст] / А. Г. Спиркин. – М., 1972.
53. Тейяр де Шарден, П. Феномен человека [Текст] / П. Тейяр де Шарден. – М., 1988.
54. Фейербах, Л. Сущность христианства [Текст] : избранные филос. произведения / Л.Фейербах. – М., 1955. – Т. 1.
55. Философия истории [Текст] : Антология. – М., 1995
56. Философия. Религия. Культура [Текст] / Критический анализ современной буржуазной философии. – К., 1993.
57. Фихте, И. Назначение человека [Текст] / И. Фихте. – Минск, 1997.
58. Франк, С. Л. Смысл жизни [Текст] / С. Л. Франк. Духовные основы общества. – М., 1992.
59. Фрейд, З. Введение в психоанализ [Текст] : лекции / З. Фрейд. – М., 1990.
60. Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм. – М., 1990.
61. Хайдеггер, М. Время и бытие [Текст] / М. Хайдеггер. – М., 1993.
62. Чаадаев, П. А. Философские письма [Текст] / П. А. Чаадаев – М., 1989.
63. Чорний, А. Онтологія духовності [Текст] / А. Чорний. – К., 1996.
64. Швырев, В. С. Научное познание как деятельность [Текст] / В. С. Швырев. – М., 1988.
65. Шевченко, В. І. Концепція пізнання в українській філософії [Текст] / В. І. Шевченко. – К., 1993.
66. Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] / К. Ясперс. – М., 1991.

Додаток А

Самостійна робота студента (СРС)

Вивчення курсу філософія здійснюється, крім лекційних і семінарських занять, у таких формах СРС:

- самостійна робота з філософською літературою, конспектування першоджерел (список літератури);
- підготовка рефератів та їх захист;
- розв'язування тестів;
- складання частотного словника (“100 базових понять”);
- аналітична робота з філософськими тестами;
- науково-студентська робота (участь у роботі студентських наукових гуртків, наукових студентських конференцій різних рівнів: вузівського, міського, республіканського, міжнародного).

Додаток Б

Аналітичний тест “Хто автор цих слів?”

Яку філософську ідею вони акумулюють? Що вони означають для сучасності?

1. “Пізнай самого себе”.
2. “Я знаю лише те, що я нічого не знаю”.
3. “Усе тече, усе змінюється”.
4. “Людина є мірою всіх речей – існування існуючих і не існування все існуючих”.
5. “Не можна двічі увійти в одну і ту ж річку”.
6. “Одне й те ж думка і те, про що думка існує”.
7. “Знання – це пригадування” (анамнез).
8. “Вірю, тому що абсурдно”.
9. “Вірю, щоб зрозуміти”.
10. “Філософія є служницею богослов’я”.
11. “Легше верблюду пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти в царство Боже”.
12. “Якби Бога не було, його слід було б видумати”.
13. “Мені довелося обмежити розум, звільнити місце для віри”.
14. “Багатому подібний фонтан, що заповнює різні за обсягом посудини. Над фонтаном напис: “Нерівна усім рівність”.
15. “Дій згідно з такою максимою, яка водночас може стати загальним законом”.
16. “Кожен є предметом споживання для когось”.
17. “Існувати – значить бути сприйнятим”.
18. “Я мислю, отже, я існую”.
19. “Немає суб’єкта без об’єкта, немає об’єкта без суб’єкта”.
20. “Все дійсне є розумним, все розумне є дійсним”.
21. “Якщо я йду назад, я з матеріалістами, якщо я йду вперед, я не з ними”.
22. “Філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа в тому, щоб змінити його”.
23. “Природа є не що інше, як закам’яніле мислення”.
24. “Немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчутті”.
25. “Серце є скрижаль, на якому викарбуваний моральний закон”.
26. “Людина живе остільки, оскільки вибирає”.
27. “Чого не бажаєш собі, того не роби іншому”.
28. “Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватися? Що таке людина? ”
29. “Як наслідок виконання професійного обов’язку багатство морально не тільки виправдане, але й приписане”.

Додаток В

Тест “Хто є хто?”

1. Фалес.
2. Аристотель.
3. Платон.
4. Сократ.
5. Авіценна (Абу-Алі).
6. Тома Аквінський.
7. Лаоцзи.
8. Конфуцій.
9. А. Августин.
10. М. Монтень.
11. Дж. Бруно.
12. Б. Спіноза.
13. І. Кант.
14. Ж.-Ж. Руссо.
15. Г.С. Сковорода.
16. Л. Фейербах.
17. Г. Гегель.
18. Н. Бердяєв.
19. В. Соловйов.
20. В.І. Вернадський.
21. Г. Маркузе.
22. Г.С. Сковорода.
23. Л.М. Гумільов.
24. П.Д. Юркевич.
25. Д. Донцов.
26. А. Камю.
27. Р. Декарт.
28. Д.І. Чижевський.
29. Дж. Локк.
30. Ф. Бекон.

Додаток Г

Реферат як форма навчальної й науково-дослідницької роботи

Реферат являє собою короткий виклад змісту одного або кількох літературних джерел з певної теми.

Обсяг реферату визначається специфікою теми та змістом документів, кількістю інформації й науковою цінністю або практичним значенням.

Існує багато видів рефератів. Найчастіше це інформативні й розширені, або зведені реферати.

Інформативний реферат найповніше розкриває зміст документа, містить основні фактичні та теоретичні відомості. У такому рефераті має бути зазначено предмет дослідження й мету роботи; наведено основні результати; викладено дані про метод й умови дослідження; подано пропозиції автора щодо застосування результатів тощо.

Розширений або зведений (багатоджерельний, оглядовий) реферат містить відомості про певну кількість опублікованих і неопублікованих, наприклад архівних документів з певної теми, які викладено у вигляді зв'язного тексту.

Вимоги до написання рефератів з філософії

Написання реферату є однією з форм індивідуальної роботи.

Вибір теми реферату обов'язково узгоджується з викладачем. Реферат, як правило, пишеться українською мовою.

Реферат може бути написаний як від руки, так і надрукований на принтері, а також як на папері формату А4, так і в шкільному зошиті. Обсяг реферату, написаного від руки, – 16-18 сторінок, а надрукованого на принтері – 13-14 сторінок зі списком літератури.

Текст реферату набирають в текстовому редакторі *Word for Windows* версії 7/97-2001 на форматі А4 і зберігаються з розширенням *.doc. Поля: ліве – 30 мм, праве – по 22,5 мм, верхнє – 18 мм, нижнє – 25 мм. Головний текст набирається шрифтом Times New Roman (TNR, кегль 14, написання світле), між рядками інтервал – 1,5 (28-30 рядків на сторінку).

Структура реферату з обов'язковими елементами:

1. Титульний аркуш.
2. План реферату (з позначенням сторінок).
3. Вступ.
4. Основні ідеї та основний зміст дослідження.
5. Власні висновки та своє ставлення до тексту того, хто пише реферат.
6. Список використаної літератури: підручників, монографій, статей (не менше 4-5 джерел):

У *вступі* в міру можливості слід обґрунтувати актуальність обраної теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку певної галузі наук; показати ступінь розробленості даної теми, а також визначити завдання дослідження.

В *основній частині* слід подати короткі біографічні відомості про мислителя, передати зміст його основних ідей, показати їх актуальність для нашого часу.

Визначається сутність (головний зміст проблеми), основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається. Визначаються недостатньо досліджені питання та причини їх недостатньої розробленості.

Особлива увага приділяється виявленню нових ідей і гіпотез, нових методик, оригінальних підходів до вивчення проблеми. Важливим є висловлювання власної думки щодо перспектив розвитку проблеми.

У висновках слід представити результати дослідження, узагальнені умовиводи, ідеї, думки, оцінки та пропозиції.

У списку використаної літератури джерела слід подавати в такій формі: ім'я автора (прізвище, ініціали). Назва твору. Місце видання: назва видавництва, рік видання. – Сторінки. Приклад: Гоц В. Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. : Абрис, 1995. – 332 с.

Так само вказується джерело під час цитування. Можна вказувати на джерело цитати на кожній сторінці, а можна посилатися на список літератури, вказуючи при цьому в квадратних дужках № джерела у списку використаної літератури і сторінку, на якій міститься текст цитати, за таким зразком: [5, с. 143].

Якщо студент користується Інтернетом, то потрібно вказувати використані в процесі роботи сайти в списку літератури.

Реферат рецензується й оцінюється.

Рецензія (відгук) на реферат має об'єктивно оцінювати позитивні й негативні його аспекти. У рецензії тією чи іншою мірою оцінюють вміння ставити проблему, обґрунтованість її соціального значення; розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності; повноту висвітлення літературних джерел, глибину їх аналізу, володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації інформації; самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу; обґрунтування висновків і рекомендацій.

Додаток Д

Конспектування філософських першоджерел

Конспектування може бути 3-х видів:

- а) конспектування своїми словами;
- б) конспектування за допомогою цитат, які передають зміст твору;
- в) змішане конспектування (своїми словами, застосовуючи окремі влучні цитати).

Третій вид конспектування в) вважається найкращим, але перший а) може бути найкоротшим; другий б) – достатньо ефективний під час збору матеріалів для написання наукової роботи, особливо під час роботи в Інтернеті.

Конспект першоджерела повинен мати таку форму:

Автор. Назва твору. Місце й рік видання.

У конспекті цінується:

- а) точність передачі духу твору, його основної ідеї;
- б) оригінальність коментарів, зауважень, власних думок;
- в) вміння бачити ідеї твору в контексті засвоєного в процесі навчання матеріалу;
- г) вміння показати, яке значення має конспектований твір для нашого часу.

Навчальне видання

ФІЛОСОФІЯ

Частина 1

Історія світової та української філософії

Навчально-методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

У 2 частинах

Укладач

Бойко Ольга Петрівна

Редактор *Г.М. Нужненко*

Технічне редагування *І.О. Кругляк*

Комп'ютерна верстка *Н.А. Височанська*

Підписано до друку 08.05.2009. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 6,01. Умов. друк. арк. 7,25. Тираж 30 пр. Зам. № 886

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57